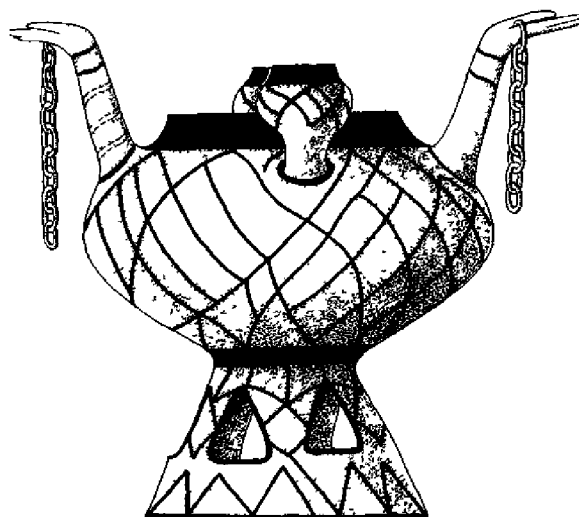

Ю.М. Бойко

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

навчально-методичний посібник
зі самостійної роботи
студентів

(на правах рукопису)

**Тематичний план і приблизний розподіл годин
викладання навчальної дисципліни «історія української культури»**

Модуль	№ пор.	Тема лекції та семінарського заняття	Кількість годин аудиторних занять по факультетах (лекції/семінари)		
			Менеджменту	Агрономічний, механізація сільськогосподарства	Технологій виробництва і переробки продукції тваринництва
I	1	Культура як сфера суспільного буття	2/2	2/2	2/2
	2	Культура в епоху панування привласнюючого господарства	2/2	2/2	2/2
	3	Культура в епоху становлення відтворюючого господарства	4/2	4/2	4/4
II	4	Культура Скіфії	2/2	2/2	2/2
	5	Культура східних слов'ян у ранньому середньовіччі	2/2	2/2	4/2
	6	Українська культура XIV-XVIII ст.	2/2	2/2	2/2
	7	Українська культура нового і новітнього часів	2/2	2/2	2/2
Всього:			16/14	16/14	18/16

Вступ

Включення навчальної дисципліни «історія української культури» до нормативної частини освітньо-професійних програм підготовки фахівців з вищою освітою спрямовано на реалізацію державної програми «Освіта: Україна XXI ст.». Культура є системою, яка інтегрує у собі різноманітні аспекти суспільної діяльності та самовиявлення людини. Зазначений курс формує уявлення про етапи розвитку всесвітнього культурно-історичного процесу та забезпечує розуміння взаємозв'язку всіх складових культури, роль кожної з них у культурному й духовному поступі України як складової світової цивілізації. Засвоєння студентами даної навчальної дисципліни сприяє одержанню ними необхідного обсягу теоретичних знань, навичок орієнтування у культурному просторі.

Даний методичний посібник створений на основі навчального посібника, рекомендованого для використання у вищих навчальних закладах III – IV рівнів

акредитації¹ з метою покращення умов самостійної роботи студентів молодших курсів денної, заочної, дистанційної форм навчання.

До кожної теми додаються план лекційного і семінарського заняття, опорний конспект лекції, питання для семінарського заняття, теми індивідуальних завдань, основна література, ілюстрації, тестові питання для самоперевірки.

Вимоги до знань та умінь студентів

Знати:

- загальні закономірності культурно-історичного прогресу;
- особливості культурних епох, їх матеріальні і духовні цінності та пріоритети;
- досягнення в різних галузях культури;
- художні стилі та шедеври мистецтва;
- види та жанри мистецтва, їх особливості та історичні прояви;
- видатних діячів культури різних епох.

Уміти:

- аналізувати явища культурного життя, орієнтуватись у багатому світі матеріальної і духовної культури;
- розрізняти світобачення і світорозуміння кожної культурно-історичної епохи;
- збагачувати власний духовний світ шляхом самоосвіти, творчо працювати над прирощенням і вдосконаленням культурно-освітньої інформації.

Модуль I. Культура первісності та ранніх цивілізацій

Тема 1. Культура як сфера суспільного буття

План:

1. Становлення наукового інтересу до розуміння культури. Основні моделі культурно-історичного процесу.
2. Культурологія як наукова дисципліна. Основні наукові підходи до розуміння культури.
3. Структура та функції культури.
4. Культура і етнос.

Опорний конспект лекції

1. Становлення наукового інтересу до розуміння культури. Основні моделі культурно-історичного процесу

Осмислення людиною оточуючого світу своїм корінням сягає сивої давнини. В античній філософії уперше відбувається наукове співставлення і логічне протиставлення природи (*natura*) і штучного світу, створюваного самою людиною (*cultura*).

Який зміст вкладали стародавні елліни та римляни в поняття «культура» –

¹ Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.

παιδεία (паідейя) давньогрецькою мовою?

У відповідності до культурологічного міфу **Протагора**, виникненню *матеріальної* культури, впорядкуванню суспільного життя люди зобов'язані богам. На думку інших філософів, зокрема **Демокрита** (рис. 1.1.) , тільки людина є творцем культури, яка керується своїми потребами. **Аристотель** (рис. 1.2.) підкреслював, що в культурі виявляється *перевага людини над твариною: людина, якій природою дано розум і здатність до праці, є творцем культури*. Принциповий вплив давньогрецької філософії визначив однаковість підходів до розуміння *сутності культури* в

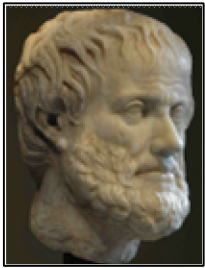

Рис. 1.2. Аристотель

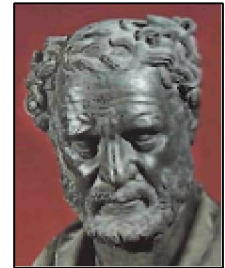

Рис. 1.1. Демокрит

Греції та Римі. Але були і особливості. Так, латинський термін *cultura* у своєму первинному втіленні означав обробіток ґрунту з метою одержання врожаю новостворених рослин, догляд за домашніми тваринами, освіту, розвиток і мав скоріш прикладне, ніж теоретичне значення. Відповідником грецькому *παιδεία* був латинський термін *humanitas*. Одночасно з'являються перші спроби *структуризації* культурно-історичного простору. Поет і селянин з давньогрецької області Беотія **Гесіод** (жив біля 700 р. до н.е.) у своїх творах виклав досить популярну на той час концепцію «п'яти віків», які послідовно змінюють один одного: *золотий, срібний, бронзовий, героїчний, залізний* (рис. 1.4.). Кожен наступний був гіршим за попередній, а за кінцем історії починається новий цикл, настає новий золотий вік,

правда вже для іншого покоління богів та людей. В основі таких поглядів лежало *міфологічне* сприйняття історичного часу, як орієнтованого у минуле, що ха-

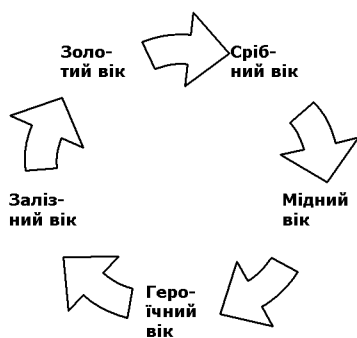

Рис. 1.4. Циклічна модель «п'яти віків» за Гесіодом

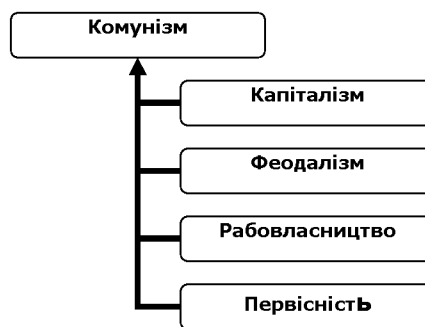

Рис. 1.5. Суспільно-економічні формації

рактерно для *традиційних* суспільств. Більш досконалий варіант подібної концепції представлений, зокрема, у працях давньоримського історика, грека за походженням, **Полібія** (200-123 рр. до н.е.). Він вважав, що *циклічний характер* змін у суспільстві та культурі залежить від коловороту явищ у природі. Одним з найголовніших досягнень гуманітарних наук Нового часу є вчення про *посту-*

пальний, прогресивний розвиток людства. Уперше такі погляди на культуру були викладені у праці «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) професора риторики Неаполітанського університету **Джамбатисто Віко** і розвинені **Йоганном Готфрідом Гердером** (рис. 1.3.). На їх думку, подібної концепції представлений, зокрема, у працях давньоримського історика, грека за походженням, **Полібія** (200-123 рр.до н.е.). Він вважав, що *циклічний характер змін у суспільстві та культурі залежить від коловороту явищ у природі.*

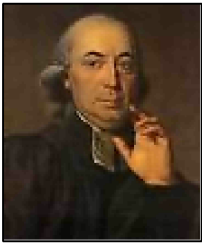

Рис. 1.3.
Й.Г. Гердер

Одним з найголовніших досягнень гуманітарних наук Нового часу є вчення про *поступальний, прогресивний* розвиток людства. Уперше такі погляди на культуру були викладені у праці «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) професора риторики Неаполітанського університету **Джамбатисто Віко** і розвинені **Йоганном Готфрідом Гердером** (рис. 1.3.). На їх думку, *культура є засобом об'єднання людей у суспільство, продукт діяльності людей та одночасно стимул до такої діяльності.* Послідовними прихильниками такого лінійно-стадіального

підходу були більшість філософів доби Просвітництва у Європі, **Карл Маркс** та багато інших. Їх об'єднує уявлення про розвиток людства як загального руху в певному спільному *прогресивному* напрямку з проходженням обов'язкових етапів - стадій розвитку (рис. 1.5.).

Одночасно набули оформлення культурологічні теорії, автори яких *відкидали принцип єдності світового культурно-історичного процесу*, розглядали історію людства як історію існування замкнених спільнот - культур, цивілізацій, котрі підкоряються власній логіці розвитку у межах життєвого циклу від становлення до розпаду. Серед них найбільшою популярністю користувались і користуються сьогодні теорії *культурно-історичних типів, локальних культур, локальних цивілізацій, соціально-культурних суперсистем* та деякі інші.

Теорія культурно-історичних типів (усього 13) належить російському соціологу українського походження **Миколі Яковичу Данилевському** (1821-1885) (рис. 1.6.). Кожен тип характеризується спільністю мови, етнічною самосвідомістю, перевагою того чи іншого роду діяльності людей. Кожне культурно-історичне утворення проходить через кілька фаз розвитку: «несвідомий» період, період становлення держави, її розвиток, «цивілізацію» і занепад.

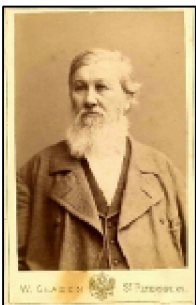

Рис.1.6.
М.Я. Данилевський

Освальд Шпенглер (1880-1936) (рис. 1.7.) теж заперечував існування загальносвітової культури і людства в цілому. Він вважав, що *всесвітня культура розпадається на дев'ять замкнених у своєму розвитку локальних культур* (китайської, вавілонської, єгипетської, індійської, античної, візантійсько-арабської, західноєвропейської та індіанців майя) і російсько-сибірської, яка перебуває у процесі становлення. Кожна культура є *живим організмом*, а історія культури - його біографією.

Тривалість життя культурного організму, на думку О. Шпенглера

Рис. 1.7.
О. Шпенглер

ра, біля 1000 років, після чого він помирає і залишає по собі *оболонку у вигляді цивілізації*. Перехід до цивілізації знаменує собою занепад лібералізму, демократії, становлення тоталітарного суспільства. Загибель європейської культури та перехід до європейської цивілізації він відносив до 2000 року.

Відомий англійський дипломат, історик і соціолог, автор 12-ти томного «Дослідження історії» **Арнольд Тойнбі** (1889-1975) (рис. 1.8.) розділив історію людства на *локальні цивілізації*. Кожна цивілізація проходить у своєму розвитку кілька стадій: виникнення, зростання, надлому і розпаду, після чого вона гине, поступаючись місцем новій. Основою цивілізації виступає релігійна приналежність. У 21 столітті може виникнути нова цивілізація світового рівня на чолі з світовим урядом, причому лідерство має перейти від європейського Заходу до азійського Сходу.

Рис. 1.8.
А. Тойнбі

Рис. 1.9.
П.Сорокін

Видатний російський вчений, соціал-демократ, який після більшовицької революції емігрував до Сполучених Штатів Америки і став засновником американської соціологічної школи, **Пітірім Сорокін** (1889-1986) (рис. 1.9.), багато уваги приділяв розробці питань соціології культури, зокрема теорії *соціально-культурних суперсистем*. У відповідності до неї, типологія суперсистем залежить від закладеного до їх основи певного морфологічного начала - *матеріального* або *ідеального*. Суперсистеми виступають як фази історичного коловороту: на зміну пануючій сьогодні матеріальній суперсистемі має прийти релігійна, ідеалістична, яка подолає існуючу кризу культури.

В таких умовах відбувалось становлення окремої галузі знань про культуру, відомої нам під назвою **культурологія**.

2. *Культурологія як наукова дисципліна. Основні наукові підходи до розуміння культури.* Ідея виділення **культурології** в самостійну галузь знань належить

американському антропологу **Леслі Уайту** (1900-1975) (рис. 1.10.), котрий застосував цей термін для позначення галузі знання, яку ще **Едуард Тейлор** (1832-1917) (рис. 1.11.) визначив як *«науку про культуру»*. Л.Уайт розглядав культурологію у якості принципово нового способу вивчення культурних явищ, розкриття загальних закономірностей культурно-історичного процесу і специфіки людської культури.

Рис. 1.10.
Л. Уайт

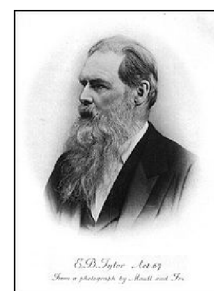

Рис. 1.11.
Е. Тейлор

Тривалий час культурологічні дослідження мали в основному академічний характер, але з другої половини 20 ст. ситуація змінюється. Набуті знання починають застосовувати у практиці масової комунікації, дипломатії, військової справи тощо. Починається виокремлення течій, які поєднують ознаки філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих та інших напрямків. На їх базі формується **культурологія як наука, що вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному аспекті**.

Бурхливий розвиток культурології, формування різноманітних наукових шкіл і течій сприяв виникненню **проблемної ситуації**, що коріниться у ряді суттєвих розбіжностей в розумінні феномену «культура». Певним кроком до подолання існуючих протиріч стали різноманітні спроби наукової класифікації підходів до розуміння культури, їх особливостей. Одним з найбільш перспективних варіантів такої класифікації є дослідження американських культурологів **Альфреда Кребера** (1876-1960) (рис. 1.12.) і **Клайда Клакхона** (1905-1960), проведене у 50-х роках минулого століття. Вони здійснили змістовну комп'ютерну класифікацію майже 300 різних визначень культури і одержали біля 10 внутрішньо однорідних за змістом груп визначень, які позначили **основні наукові підходи до розуміння культури** та їх принципові особливості. Як мінімум шість з них є актуальними і сьогодні:

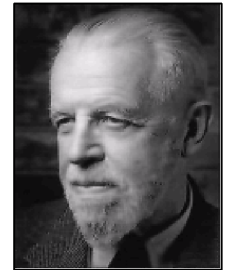

Рис. 1.12.
А. Кребер

- 1) **системний** (культура – система всіх видів, форм і результатів діяльності людини як розумної, мислячої істоти);
- 2) **традиціоналістський** (культура – сукупність найбільш стійких і мало змінюваних моделей колективної поведінки людей - традицій);
- 3) **соціонормативний** (культура – сукупність норм і правил співжиття людей, те, що перетворює окремих індивідів на суспільство);
- 4) **адаптивний** (культура – особливий засіб пристосування людей до природного та суспільного середовища. На відміну від тварин, людина, пристосовуючись, цілеспрямовано та свідомо змінює і середовище свого існування);
- 5) **транзитивний** (культура – форма існування та засіб передачі небіологічної спадковості людства, колективного досвіду багатьох поколінь людей через навчання та виховання);
- 6) **семіотичний** (культура – потік почуттів, образів, ідей, наукових знань, що циркулює у суспільстві за посередництвом знакових систем).

Невизначеність ситуації породжує певні непорозуміння у процесі ознайомлення студентів з навчальною дисципліною «культурологія». Це потребує нашої домовленості про те, що ми будемо розуміти під словом «культура» у процесі навчання, або, іншими словами, спільного конструювання «робочого» визначення культури.

Робоче визначення культури: культура – особлива форма, засіб і результат людської життєдіяльності. Вона представлена продуктами матеріальної та духовної праці, системою суспільних норм і закладів, відносинами людей з природою, суспільством та собою, як особистістю.

3. **Структура та функції культури.** Культуру як цілісну систему, що відображає особливості природи людини, прийнято поділяти на дві головні підсистеми – **матеріальну** та **духовну**. Вони розрізняються за первинною формою існування складових елементів та функціями у житті людей.

Матеріальна культура об'єднує речі штучного походження (**артефакти**), первинна форма існування яких суто матеріальна. Основні групи артефактів такі:

- а) засоби виробництва;

- б) засоби споживання;
- в) речі престижного значення.

Разом чи окремо вони забезпечують реалізацію важливих функцій, орієнтованих переважно на задоволення матеріальних потреб людини.

Головними функціями матеріальної культури є наступні:

- 1) **продуктивна** – продукування сприятливих матеріальних умов для існування людини (спеціальна для гр. а);
- 2) **рекреативна** – спрямована на забезпечення можливості відтворення людини у якості активно діючої особистості (спеціальна для гр. б);
- 3) **захисна** – забезпечення захисту людини від негативного впливу оточуючого середовища (спільна для гр. а та гр. б);
- 4) **представницька** – пов'язана з позначенням місця людини у структурі суспільних відносин і статусів (спеціальна для гр. в).

Духовна культура об'єднує явища штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна (образи, почуття, ідеї, знання). Для збереження та передачі їм надають вторинної матеріалізованої форми, в результаті чого виникає проблема співвідношення форми та змісту елементів.

Головні функції духовної культури такі:

- 1) **людинотворча** – забезпечує можливість формування людини як особистості;
- 2) **пізнавальна**, оскільки духовна культура є засобом пізнання людиною себе і оточуючого світу, формою відбиття результатів процесу пізнання, різновидом колективної самосвідомості людства;
- 3) **інформативно-комунікативна** – виступає джерелом генерування інформації та первинних засобів інформаційного спілкування;
- 4) **нормативно-регулятивна** – виробляє морально-етичні та юридичні норми співжиття людей;
- 5) **аксіологічна** (оцінююча) – забезпечує можливість орієнтації людини в оточуючому світі на підставі наявного культурного досвіду.

4. *Культура і етнос.* Відповідь на питання про співвідношення в культурі «національного»² та загальнолюдського коріниться у способі розв'язання проблеми взаємозв'язку *культури та етносу*.

Етнос – слово давньогрецького походження і спочатку використовувалось у значеннях «зграя», «натовп», «плем'я», «народ». Досить часто в сучасній українській мові відповідником етносу вважають слово *народ*. Але це невірно, оскільки останнє слово, залежно від контексту, може набувати кількох значень (пор.: «народ України» – «український народ»). Така неоднозначність не дозволяє використовувати це слово у якості *наукового терміну*, чому і виникла потреба звернутись до однієї з «мертвих»³ мов, приписуючи слову конкретне термінологічне значення. У науці під **етносом** розуміють *групу людей, поєднаних*

² Слово «нація» походить від латинського «nation» – «наші».

³ «Мертвих» у розумінні того, що сьогодні жодна людина у світі не вважає її своєю рідною.

спільністю мови, комплексом традиційної культури, які визнають спільність своєї історичної долі.

Як форма суспільної організації людей етнос підкоряється певним умовам формування, існування та має характерні ознаки:

- 1) **спільність території** виступає умовою формування етносу - *етногенезу*, коли оптимальна щільність інформаційних зв'язків реалізується через безпосереднє спілкування між індивідами, сприяє виникненню *усвідомленого культурного простору*, забезпечує розвиток економічних, соціальних та інших зв'язків між населенням. Після завершення етногенезу існування етносів та етнічних груп може бути довготривалим поза межами своїх первинних територій. Це свідчить про те, що спільність території є умовою *етногенезу*, але не обов'язковою умовою подальшого існування чи необхідною ознакою етносу;
- 2) **мова** звичайно є однією з найважливіших якостей і ознак етносу, символом етнічної належності, умовою або результатом *етногенезу*;
- 3) важливе значення для формування та функціонування етносу мають **особливості його матеріальної та духовної культури**, перш за все ті компоненти, для яких характерні традиційність та стійкість. Традиційна культура разом з мовою є найбільш виразною зовнішньою ознакою кожного етносу;
- 4) етнос стає історичною реальністю лише тоді, коли у свідомості людей закріплюється розуміння своєї належності до даного етнічного утворення, виникає **етнічна самосвідомість**. Остання виявляє себе через **етнічну самоназву**;
- 5) однією з найважливіших умов існування етносу є **можливість соціально-біологічного та етнокультурного самовідтворення**. Соціально-біологічне самовідтворення забезпечується через укладання шлюбів (переважно між представниками даного етносу). Етнокультурне самовідтворення, яке є яскравим прикладом *небіологічної спадковості*, полягає у передачі етнокультурної інформації від старших до молодших поколінь етносу шляхом навчання та виховання, в результаті чого формується **етнічна самосвідомість** молодшого покоління людей.

Сьогодні у світі відомо біля 2400 етносів. Кожен із них, за визначенням, має свою неповторну культуру. Етнографи розробили власну **систему класифікації етнічних культур народів світу**, яка складається із кількох послідовних етапів.

1. **Географічний** базується на об'єктивному взаємозв'язку між природно-географічними факторами життя та деякими особливостями культури того чи іншого народу.

2. **Антропологічний** заснований на встановленому факті належності всіх людей до тієї чи іншої антропологічної *раси*, але не має нічого спільного з *расизмом* (штучним протиставленням одних рас іншим). Річ у тім, що в процесі свого історичного формування та існування кожна велика раса мала більш-менш сталий *ареал* проживання. У його межах етноси-сусіди однорасової належності досить тісно контактували між собою. Як результат подібного культурного об-

міну і запозичень, у етносів, котрі мають спільне антропологічне підґрунтя, сформувалось багато спільних культурних рис.

3. **Господарсько-культурний** базується на об'єктивному взаємозв'язку системи господарства з формуванням певних особливостей інших складових матеріальної та духовної культури. На цій основі відомими етнографами **М.Г. Левіним** та **М.М. Чебоксаровим** було розроблено **теорію господарсько-культурних типів** народів світу (ГКТ). Таких ГКТ виділяють більше 30, проте їх можна об'єднати у кілька великих груп, які можуть відповідати певним історичним стадіям становлення і розвитку людства:

- культури, які базуються на **привласнюючому господарстві** (мисливство, збиральництво, рибальство). У стадіальному відношенні вони тяжіють до первісності;
- культури, які базуються на **ручному землеробстві та приселищному або рухливому скотарстві**. У стадіальному відношенні вони відповідають перехідному періоду від первісності до ранньокласових суспільств;
- культури, які базуються на **орному землеробстві або кочовому скотарстві**. При усіх відмінностях, вони презентують головні історичні варіанти становлення ранніх цивілізацій, розгляд яких наведено нижче;
- культури, які базуються на виробництвах **індустріального** типу і визначають основу типологічної єдності етнічних складових сучасної цивілізації.

Можна додати, що сьогодні ми є свідками формування ще однієї групи ГКТ, яка об'єднує культури суспільств так званого **постіндустріального** типу.⁴

За допомогою означених вище засобів, культури етносів можуть бути класифіковані за **ознаками подібності**, але не за спільністю походження. Подолати цю ваду допомагає **лінгвістика**, або **мовознавство**.

4. **Лінгвістичний** рівень класифікації будується через виділення споріднених за походженням мов за схемою: мовна сім'я - мовна гілка - група або підгрупа мов - окрема мова. Спільна **знакова система** (мова) досить часто вказує на «генетичну» спорідненість культурних утворень. Вона дозволяє людям не тільки розуміти один одного, але й сприяє **компліментарності** (доброзичливості) у взаємовідносинах.

Відомо, що головне етнічне навантаження несуть найбільш стійкі елементи культури, для визначення яких вживається термін **традиція** (лат. «передача», «спадковість»).

У структурному відношенні традиції можна розділяти, залежно від змісту, на **стереотипи діяльності** та **стереотипи виховання**, а у відношенні до мети стереотипної колективної діяльності людей – на **звичай** та **обряди**:

- **стереотипи діяльності** – це історичний досвід, відтворюваний людьми через традиційні механізми та засоби їх застосування;
- **стереотипи виховання** – це ідеалізовані образи представників даного етносу, на досягнення яких орієнтовані традиційні засоби народного виховання;
- **звичай** – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення **реальної**, з точки зору учасників процесу, мети. (Наприклад: **толока** – тра-

⁴ Детальніше це питання розглядається у курсах соціології та політології.

диційна форма організації колективної взаємодопомоги у селянській громаді; *могорич* – норма звичаєвого права, орієнтована на закріплення юридичної сили домовленості про щось, реалізація якої відкладається у часі). Дана форма *традиційності* більше тяжіє до сфери матеріальної культури, є формою задоволення **матеріальних** суспільних проблем *традиційними засобами культури*;

- **обряд** – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *ідеальної* мети, яка від формування до своєї реалізації існує виключно у свідомості людей. Прикладом може бути *обряд хрещення дитини*, коли за допомогою складних дій символічного характеру відбувається переведення новонародженого із «не нашого» до «нашого» культурного простору⁵, перетворення «*немовляти*» на «*дитину*». У такому випадку можна говорити про превалювання традиційних засобів задоволення **духовних** запитів людей.

Труднощі аналізу сутності обрядів та звичаїв полягають у тому, що в реальному житті вони утворюють складну діалектичну єдність, в межах якої нерідко **змінюють свої якісні відмінності**.

Значення цих різновидів традицій, первинна сутність яких досить часто не є зрозумілою для більшості носіїв, полягає у тому, що вони продовжують виконувати дуже **важливі організуючі функції** у суспільному житті людей:

- 1) кооперування діяльності індивідів через їх включення до системи соціальних інститутів;
- 2) прийняття людьми групових норм та цінностей;
- 3) підтримання визначеної ієрархії соціальних статусів;
- 4) встановлення психологічного відчуття групової солідарності та зняття емоційної напруги у відносинах між людьми;
- 5) затвердження суспільного значення життєво-вікових станів людей (народження, статевая зрілість, одруження, народження дітей, смерть);
- 6) збереження та передача культурного досвіду етносу, відтворення життєвого ладу та форм спілкування між людьми.

Прошарок культури, найбільш тісно пов'язаний з традиціями, одержав назву **традиційна культура**. Його характерними ознаками є **масовість** і **сталість** у часі та просторі. Можна стверджувати, що у традиційній культурі безпосередньо зібрані найбільш характерні якості етносу. Досить часто відповідником традиційної культури виступає термін **етнічна культура**. Вона не є тождною **культурі етносу**, оскільки в сучасних умовах остання, крім традиційного ядра, включає у себе елементи **іноетнічного** та **надетнічного** походження.

Загалом діалектика співвідношення культури та етносу полягає у **функціональності** їх взаємозв'язків, що виявляє себе у таких основних формах, як:

- 1) **генеруюча**, оскільки люди, об'єднані в етноси, є творцями своєї культури;
- 2) **інтегруюча**, оскільки люди об'єднуються в етноси перш за все за ознаками подібності культури;

⁵ Протвагою до названого можна вважати поховальну обрядовість, спрямовану до переведення «колишнього нашого» до стану «не нашого» в іншому світі.

3) *диференціююча*, оскільки ми маємо змогу розрізняти етноси виключно за ознаками відмінностей їхніх культур.

В цілому, при усій змістовній багатогранності, *культура є системною цілісністю, яка складається з множини підсистем, різноманітних форм внутрішніх та зовнішніх зв'язків при певній автономії елементів.*

Семинар 1:

1. Яким чином намагались з'ясувати сутність явища «культура» античні філософи?
2. Які основні варіанти пояснення закономірностей культурно-історичного розвитку Ви знаєте?
3. Що таке «культурологія» як наука і навчальна дисципліна?
4. Пригадайте основні наукові підходи до розуміння сутності культури. Спробуйте пояснити їх особливості. Наведіть «робоче» визначення культури.
5. Чому прийнято виділяти такі основні підсистеми культури, як матеріальну та духовну. Які об'єктивні критерії існують для цього?
6. У чому змістовна і функціональна особливість таких підсистем культури, як матеріальна і духовна?
7. Що таке «етнос»? Чому виникла потреба у термінологічному використанні цього давньогрецького слова замість звичного нам слова «народ»?
8. Які основні умови формування, існування та ознаки етносу Ви знаєте?
9. Пригадайте наукові рівні етнографічної класифікації культур народів світу. У чому їх особливості?
10. Що таке традиції? Які різновиди традицій Ви знаєте? Які суспільно важливі функції виконують обряди та звичаї?
11. Що таке традиційна культура, етнічна культура, культура етносу?
12. Який характер має взаємозв'язок між культурою та етносом і в яких формах він проявляє себе?

Література:

- Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
- Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
- Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
- Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М., 1984.
- Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. – М., 1990.
- Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. - 6-е изд. - СПб., 1995.
- Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. – М., 1987.
- Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. СПб., 1998.
- Культура і побут населення України / За ред. Наулко В.І. – К., 1991.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. Ятрися А.В. – Львів, 1994.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Горбач Н.Я. – Львів, 1992.
- Тойнби А. Постигание истории. – М., 1990.

Тэйлор Э. Первобытная культура. - М., 1989 г.
Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. - М., 2004.
Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры. - М., 2004
Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1985.
Шпенглер О. Закат Европы. - Т. 1; 2. - Новосибирск, 1993.

Теми індивідуальних завдань:

1. Культурологічні погляди М. Данилевського.
2. Культурологічні погляди П. Сорокіна.
3. Культурологічні погляди А. Тойнбі.
4. Культурологічні погляди Л. Уайта.
5. Культурологічні погляди Е. Тейлора.
6. Теорія господарсько-культурних типів.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 1):

1. В античній філософії сутність культури намагались досягнути шляхом логічного співставлення і протиставлення наступних об'єктивних явищ:
а) часу і простору; б) тварин і людей; в) природи і штучного світу, створеного людьми; г) божого провидіння і волі людей.
2. Перша спроба цілісного викладення історико-культурологічної концепції «п'яти віків» належить давньогрецькому автору: а) Гомеру; б) Гесіоду; в) Геродоту; г) Геланіку з Мітілени.
3. Який з п'яти «віків» мав би настати після загибелі світу у кінці «залізного віку»: а) героїчний; б) бронзовий; г) срібний; д) золотий.
4. Засновниками вчення про поступальний, прогресивний характер розвитку людства і його культури вважають: а) Віко та Гердера; б) Данилевського та Шпенглера; в) Тойнбі та Сорокіна.
5. Засновники і прибічники культурологічних теорій «культурно-історичних типів», «локальних культур», «локальних цивілізацій» відстоювали думку про: а) єдність світового культурно-історичного процесу; б) принципову неможливість такої єдності взагалі.
6. Причина існування проблемної ситуації у сучасній культурології полягає у: а) існуванні спільних поглядів дослідників на сутність культури; б) існуванні різних наукових підходів до розуміння сутності культури.
7. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - форма існування та засіб передачі небіологічної спадковості людства»: а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
8. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - сукупність стійких і малозмінюваних моделей колективної поведінки людей»: а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
9. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - сукупність норм і правил співжиття людей, те, що перетворює окремих індивідів на суспільство»: а) системному;

б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.

10. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - особливий засіб пристосування людей до природного і суспільного середовища»: а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.

11. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - потік почуттів, образів, ідей, наукових знань, що циркулює у суспільстві за посередництвом знакових систем»: а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.

12. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення «культура - система всіх видів, форм і результатів діяльності людини у якості розумної, мислячої істоти»:

а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.

13. До якої з головних підсистем культури слід віднести твердження «вона об'єднує речі штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна»: а) матеріальної; б) духовної.

14. До якої з головних підсистем культури слід віднести такі групи артефактів, як засоби виробництва, засоби споживання, речі престижного значення: а) матеріальної; б) духовної.

15. Яка з головних підсистем культури виконує такі важливі функції у житті людей, як людинотворча, пізнавальна, інформативно-комунікативна, нормативно-регулятивна, аксіологічна: а) матеріальна; б) духовна.

16. Яка з головних підсистем культури виконує такі важливі функції у житті людей, як продуктивна, рекреативна, захисна, представницька:

а) матеріальна; б) духовна.

17. Слово «етнос» у якості наукового терміну означає: а) група людей, поєднаних спільністю економічних, політичних, соціальних інтересів; б) група людей, поєднаних спільністю мови, комплексом традиційної культури, визнанням спільності історичної долі.

18. Що відбувається у результаті етнокультурного самовідтворення етносу: а) народження нового покоління людей; б) передача майнового спадку від старшого до молодшого покоління представників етносу; в) передача етнічної самосвідомості від старшого до молодшого покоління представників етносу.

19. Який із рівнів етнографічної класифікації культур народів світу базується на факті їх приналежності до великої раси людей: а) географічний; б) антропологічний; в) господарсько-культурний; г) мовний.

20. Яка із основних груп культурно-господарських типів за господарсько-культурним варіантом класифікації культур народів світу в стадіальному відношенні належить до перехідного періоду від первісності до ранніх цивілізацій: а) що базується на привласнюючому господарстві; б) що базується на ручному

землеробстві, рухливому або приселищному скотарстві; в) орному землеробстві або кочовому скотарстві; г) на виробництвах індустріального типу.

21. Ідеальні образи зразкових представників етносу, на досягнення яких орієнтована система народної педагогіки відносяться до наступного структурного різновиду традицій: а) стереотипи діяльності; б) стереотипи виховання; в) звичаї та обряди.

22. Стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення реальної (суто матеріальної) мети це: а) звичаї; б) обряди.

23. Стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення ідеальної мети це: а) звичаї; б) обряди.

24. Синонімічним до словосполучення «етнічна культура» є вираз:

а) культура етносу; б) традиційна культура.

25. Проявом дії якої основної форми функціонального взаємозв'язку культури та етносу є факт того, що люди об'єднуються в етноси за ознаками подібності культури: а) генеруючої; б) інтегруючої; в) диференціюючої.

Тема 2: Культура в епоху панування привласнюючого господарства

План:

1. *Археологічні засоби вивчення стародавніх культур.*
2. *Культура палеоліту.*
3. *Культура мезоліту.*

Опорний конспект лекції

1. Археологічні засоби вивчення стародавніх культур

Інформацію про минуле можна одержати з *історичних джерел*, які поділяються на дві великі групи: а) **писемні**; б) **речові**. Дописемний період охоплює майже 98% історії людства.

Археологія – наука, що вивчає минуле переважно за речовими (археологічними) джерелами.

Археологічні джерела (можливі приклади): стародавні знаряддя праці та війни, предмети побуту, прикраси, культові речі, рештки жител і поховань, фортець і храмів, пам'ятки духовної діяльності людей у їх матеріалізованій формі. Найчастіше вони накопичуються у культурному шарі. Культурний шар – шар ґрунту, який містить у собі матеріальні рештки життєдіяльності стародавніх людей (археологічні джерела). Ось чому основним засобом наукового археологічного дослідження є археологічні розкопки.

Природними таксонами організації археологічних джерел є археологічні пам'ятки, представлені численними видами та різновидами.

Групи видів археологічних пам'яток:

1. Стародавні поселення:

- а) стоянки (рештки тимчасових поселень з невиразним культурним шаром);
- б) селища (рештки довготривалих неукріплених поселень);
- в) городища (рештки укріплених поселень).

2. Стародавні поховання:

- а) ґрунтові (без ознак на поверхні землі);

б) з ознаками поминальних споруд, зокрема підкурганні;

3. **Інші:** - скарби, Змійові вали, окремі господарські або культові споруди, надгробки, твори мистецтва та інше.

Археологічні пам'ятки об'єднують в археологічні культури. **Археологічна культура** – сукупність територіально, хронологічно, типологічно споріднених пам'яток археології. Може розглядатись у якості матеріального відповідника культури стародавнього етносу чи груп споріднених етносів, хоча і не завжди. Назви археологічних культур утворюються різними способами.

Досить складною є **проблема датування** археологічних джерел, пам'яток, культур. Цим займається **наука хронологія**. Вона встановлює дати речей та подій, які можуть бути **відносними** (раніше – пізніше - одночасно) чи **абсолютними** (наскільки раніше або пізніше, коли одночасно). Для дописемного періоду широко використовують методи датування, розроблені точними науками – фторний, термолюмінісцентний (відносне датування), радіокарбонний, дендрохронологічний (абсолютне датування).

Археологічна періодизація стародавньої історії:

(базується на поступовій зміні основних матеріалів для виготовлення знарядь праці та предметів озброєння):

I. **Епоха каменю** (3 млн. – 5 тис. до н.е.)

Палеоліт – стародавній кам'яний вік (3 млн. – 10 тис. до н.е.):

а) ранній – 3 млн. – 300 тис. р. тому,

б) середній – 300 – 40 тис. р. тому,

в) пізній – 40 – 10 тис. р. до н.е.

Мезоліт – середній кам'яний вік (10 – 8 тис. до н.е.)

Неоліт – новий кам'яний вік (7 – 5 тис. до н.е.)

II. **Епоха ранніх металів** (5 – 2 тис. до н.е.):

Енеоліт – міднокам'яний вік (5 – 3 тис. до н.е.)

Бронзовий вік (2 тис. до н.е.)

III. **Епоха заліза** (1 тис. до н.е. – 15 ст. н.е.):

Ранній залізний вік (1 тис. до н.е. – 5 ст. н.е.).

Раннє середньовіччя (5 – 15 ст. н.е.).

Завершення періодизації 15 ст. для Європи обумовлено початком книгодрукування і швидким збільшенням об'єму інформації, що міститься у писемних (друкованих) джерелах.

2. Культура палеоліту

Карл Лінней відніс людину до загону приматів, що поділяється на два сімейства – *антропоморфних* (сучасні та викопні людиноподібні мавпи) та *гомінід* (людина та її викопні предки).

Більше ніж півтора століття цілеспрямованих досліджень археологів, біологів, антропологів, генетиків дозволяють окреслити **основні етапи становлення людини**:

I. **Ранній палеоліт** – час переходу від людиноподібної мавпи до мавполюдини, представленої кількома різновидами:

а) *австралопітек* (рис. 2, 2), який існував на Африканському континенті від 5,5 до 2 мільйонів років тому назад. Приблизно 2,6 млн. років тому австралопітеки

почали виготовляти найпростіші знаряддя праці з кістки та каменю. Австралопітеки мали на зріст біля 120 см, масу тіла до 40 кг, об'єм мозку близько 600 см³. В цей час сформувалось прямоходіння, яке звільнило передні кінцівки для праці:

б) *пітекантроп* (рис. 2, 3). Ареал розповсюдження пітекантропів охоплював Африку, південно-східні райони Азії, центральну та західну Європу. Об'єм мозку пітекантропів збільшився до 900 см³. У 1927 р. на півночі Китаю в печері Чжоукоудянь був розкопаний табір первісних мисливців, які загинули під обвалом під час землетрусу. Даний різновид пітекантропів одержав назву синантроп. Він мав дещо більший об'єм мозку (до 1050 см³), приблизно 600–500 тис. років тому почав користуватись вогнем.

Проблема абсолютного датування часу існування роду пітекантропів остаточно не вирішена (між 2 млн. – 300 тис. років тому). Найдавніші відомості про перебування первісної людини на території сучасної України відносяться до заключної фази раннього палеоліту, що збігається з прогресуючим похолоданням.

II. **Середній палеоліт**, коли з'являється перший вид людей *Homo primigenius* - *неандертальська людина* (300 – 40 тис. р. тому), представлений в усіх регіонах Старого Світу. Неандертальці (рис. 2, 4) були людьми середнього зросту, кремезної статури, у яких сила поєднувалась з великою спритністю. За об'ємом мозку (1200-1600 см³) вони наближались до сучасних людей, але структура його ще була відносно примітивною за рахунок слабого розвитку лобних долів, де зосереджуються асоціативні центри, відповідальні за функції мислення, а також центри гальмування. Як наслідок, у неандертальців були обмежені можливості логічного мислення, а підвищена збуджуваність вела до частих конфліктів у колективах.

III. **Пізній палеоліт** – сучасний вид людей - *Homo sapiens* (від 40 тис. р. тому), викопний варіант якого представлений *кроманьйонською людиною* (рис. 2, 6). Формуються великі раси людей, заселяються усі континенти, окрім Антарктиди.

Матеріальна і духовна культура палеоліту:

I. **Ранній палеоліт**: з'являються перші знаряддя праці (кам'яні рубила), домінує полювання на малих та великих тварин, збиральництво, відомі вітрові заслони на тимчасових стоянках, використання печер, вогню. Початок відомої нам історії матеріальної культури

II. **Середній палеоліт**: зменшуються розміри та вдосконалюються форми кам'яних знарядь, переважає полювання на великих холодолюбних тварин, повсюдно використовують печери, з'являються перші штучні житла з кісток та шкір мамонтів (рис. 2, 7), помітне формування релігійної свідомості, про що свідчить новий вид археологічних пам'яток - поховання (рис. 2, 6). Це перші дані про існування зачатків духовної культури.

III. **Пізній палеоліт** – широке використання кістки, колективне полювання на великих холодолюбних і стадних копитних тварин, поява довготривалих поселень мисливців на мамонтів із штучних жител (Мізін), поява мистецтва, реалі-

стичного у своїй основі, представленого живописом (рис. 2, 8), графікою, скульптурою. Ускладнення поховальної обрядовості.

3. Культура мезоліту (на прикладі Сходу Європейського континенту)

Приблизно 14-10 тис. р. до н.е. закінчується останній великий льодовиковий період, іде процес становлення природно-кліматичної сучасності, змінюються флора і фауна. Вимирають великі холодолюбні тварини, люди змушені пристосовуватись до катастрофічних змін у природі.

Відбувається перехід до мікролітично-вкладишевої техніки виготовлення комбінованих знарядь (робоче лезо з невеликих кремінців-мікролітів, а основа – з дерева чи рогу тварин). Використовуються лук та стріли, відбувається перехід до індивідуальних форм полювання, іде одомашнення собаки та свині, становлення рибальства, як відносно самостійної галузі привласнюючого господарства.

Помітні зміни у суспільних відносинах – перехід від матриархату до патріархату (в археологічному плані фіксується за появою парних різностатевих поховань – Мурзак-Коба). З'являються племена (великі ґрунтові могильники із сотнями поховань). Ведуться перші війни за мисливські та рибальські угіддя.

У мистецтві замість палеолітичного реалізму панують схематизм, геометризований примітивізм.

Семінарське заняття 2:

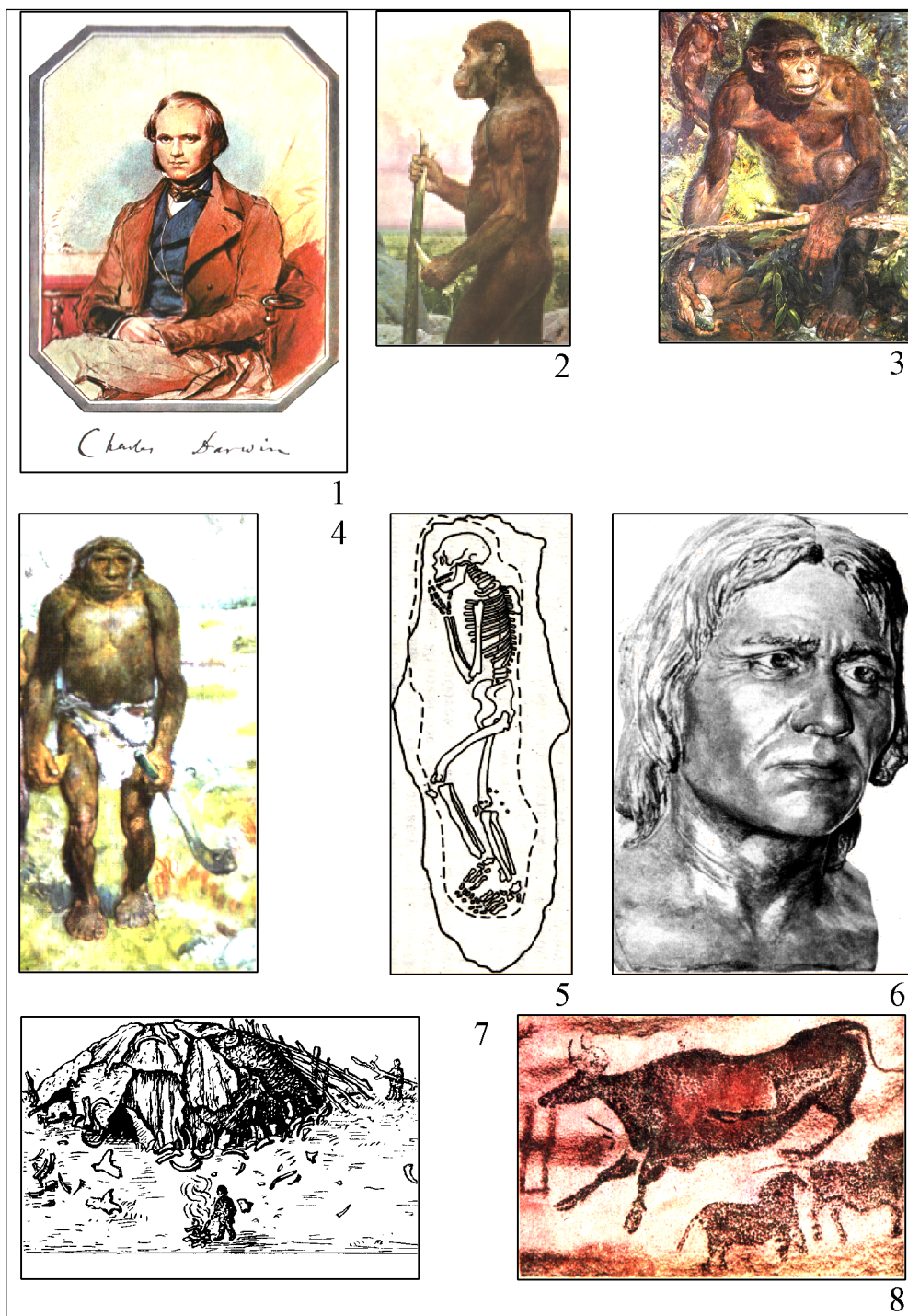
1. Що таке археологія, археологічні джерела, культурний шар?
2. Які види археологічних пам'яток Ви знаєте?
3. Що таке археологічна культура? Яким чином утворюються назви археологічних культур?
4. Що таке хронологія? Яким чином датуються археологічні пам'ятки?
5. Пригадайте археологічну періодизацію стародавньої історії.
6. Пригадайте основні етапи становлення людини.
7. Охарактеризуйте головні культурні зрушення часів палеоліту.
8. Розкажіть про основні новації (новоутворення) в культурі мезоліту.

Теми індивідуальних завдань:

1. Археологічна культура і археологічна періодизація стародавньої історії.
2. Історична хронологія та методи датування археологічних джерел.
3. Основні теорії походження та головні етапи становлення людини.
4. Головні культурні новації палеоліту.
5. Ранні форми релігійних вірувань.
6. Походження та рання історія мистецтва.
7. Культурні зрушення за часів мезоліту.

Ілюстрації до теми 2:

1 – Чарльз Дарвін у молоді роки; 2 – австралопітек; 3 – пітекантроп; 4 – неандертальська людина; 5 – поховання у гроті Кіік-Коба (Крим); 6 – людина пізнього палеоліту; 7 – наземне житло на стоянці Молодове I (середній палеоліт); 8 – деталь розпису у печері Ласко (Франція, 14 тис. до н.е.).

Література:

- Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990.
- Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
- Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. – М.,
- Історія світової культури / За ред. Левчук Л.Т. – К., 1999.
- Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М., 1985.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 2):

1. Основними групами історичних джерел є: а) писемні; б) речові; в) усні; г) музичні.
2. Археологія - наука, яка вивчає минуле переважно за: а) писемними джерелами; б) речовими джерелами; в) усними оповіданнями свідків подій; г) музичними творами.
3. Надійним природним сховищем археологічних джерел є: а) музей; б) банківський сейф; в) культурний шар.
4. До основних видів археологічних пам'яток не належать: а) рештки стародавніх поселень; б) рештки стародавніх поховань; в) стародавні скарби; г) стародавні міфи;
5. Чи є правильним наступне визначення: «археологічна культура - це сукупність територіально, систематично, хронологічно споріднених пам'яток археології»: а) так; б) ні.
6. Які із перерахованих нижче методів точних наук дозволяють встановлювати абсолютні дати археологічних джерел: а) фторний аналіз; б) радіокарбонний аналіз; в) термолюмінісцентний аналіз; г) дендрохронологічний аналіз.
7. Який із перерахованих нижче методів датування стародавніх археологічних знахідок придатний тільки для керамічних виробів: а) фторний аналіз; б) радіокарбонний аналіз; в) термолюмінісцентний аналіз; г) дендрохронологічний аналіз.
8. Яке об'єктивне історичне явище покладено у основу сучасної археологічної періодизації стародавньої історії: а) поступова зміна основних матеріалів для виготовлення зброя та предметів озброєння; б) поступова зміна основних матеріалів для виготовлення одягу і транспортних засобів.
9. Розташуйте основні періоди археологічної періодизації за археологічними епохами у правильній послідовності (I - епоха каменю; II - епоха ранніх металів; III - епоха заліза): а) мезоліт; б) енеоліт; в) палеоліт; г) ранній залізний вік; д) бронзовий вік; е) неоліт; ж) раннє середньовіччя.
10. Відомий натураліст Карл Лінней до загону приматів відніс сімейства: а) зооморфних; б) антропоморфних; в) гомінід.
11. У якій з основних наукових теорій походження людини уперше зроблено спробу поєднати біологічні та соціальні чинники антропогенезу: а) теорія статевого відбору; б) трудова теорія; г) теорія помолодіння.
12. Розташуйте головні з відомих нам видів мавполюдей і викопних людей за етапами палеоліту (I - ранній; II - середній; III - пізній): а) пітекантроп; б) неандерталець; в) кроманьйонець; г) австралопітек.
13. Яким із перерахованих видів представлена перша людина на нашій планеті: а) пітекантроп; б) неандерталець; в) кроманьйонець; г) австралопітек.
14. Відома нам історія матеріальної культури починається у: а) ранньому палеоліті; б) середньому палеоліті; в) пізньому палеоліті.
15. Перші археологічні свідчення існування духовної культури датуються: а) раннім палеолітом; б) середнім палеолітом; в) пізнім палеолітом.
16. Розташуйте основні культурні досягнення стародавнього кам'яного віку за його етапами (I - ранній; II - середній; III - пізній): а) поява мистецтва; б) по-

- ява знарядь праці і уміння користуватись вогнем; в) поява штучних жител і поховань.
17. Рештки найдавнішого на Землі штучного вогнища у печері Чжоукоудянь залишені: а) австралопітеками; б) пітекантропами; в) синантропами; г) неандертальцями.
 18. Поховані у Криму (Кіік-Коба, Старосілля) неандертальці представлені: а) дорослими чоловіками; б) дорослими жінками; в) дітьми; г) жінкою і маленькими дітьми.
 19. Довготривалі поселення мисливців на мамонтів з'являються у східній Європі у: а) ранньому палеоліті; б) середньому палеоліті; в) пізньому палеоліті.
 20. Найдавніші пам'ятки живопису в межах сучасної України представлені: а) фресками на стінах печер; б) мальованим орнаментом на черепках мамонтів.
 21. Чи проживали у Східній Європі за часів пізнього палеоліту представники негроїдної раси: а) так; б) ні.
 22. У мезоліті мікроліті широко використовували для: а) для рахування; б) для виготовлення комбінованих знарядь; в) для виготовлення прикрас.
 23. Винахід луку та стріл у мезоліті сприяв: а) розвитку прийомів колективного полювання на мамонтів і стадних копитних тварин; б) переходу до індивідуального полювання.
 24. Рибальство, як відносно самостійна галузь привласнюючого господарства з'являється у: а) палеоліті; б) мезоліті; в) енеоліті.
 25. Поява племен у мезоліті фіксується за: а) спостереженнями етнографів; б) розкопками великих ґрунтових могильників.

Тема 3: Культура в епоху становлення відтворюючого господарства

План:

1. Становлення землеробства і скотарства. Буго-дністровська археологічна культура.
2. Енеоліт. Трипільська та давньоямна археологічні культури.
3. Культурні новації бронзового та раннього залізного віків.

Опорний конспект лекції

1. Становлення землеробства і скотарства. Буго-дністровська археологічна культура

Новий кам'яний вік започатковує час формування та існування на нашій планеті **цивілізації**⁶. Відбуваються суттєві перетворення в матеріальній та духовній культурі. Частина із них простежується археологічно, а сам процес одержав назву

«неолітична революція», характерними ознаками якої слід вважати:

1. Вдосконалення технологій виготовлення кам'яних знарядь (шліфування, свердління, розпилювання);
2. Початок широкого використання деревини, як поділкового матеріалу, поява спеціалізованих знарядь для роботи з деревом (рис. 3, 1);
3. Початок розробки підземних покладів кременю та інших корисних мінералів (сіль);
4. Поява керамічного посуду (перший вдало повторюваний приклад штучної зміни природних властивостей матеріалів);
5. Поява ткацтва;
6. Початок використання нового джерела енергії – м'язової сили тварин;
7. Початок переходу до відтворюючого господарства (становлення землеробства і скотарства).

Проблема етапів становлення відтворюючого господарства залишається дискусійною. Наведемо деякі варіанти її вирішення:

➤ у 18 – на початку 19 ст. домінувала теорія «трьох стадій», у відповідності до якої:

- 1) спочатку було мисливство;
- 2) воно переростає у скотарство;
- 3) з потреб утримання домашніх тварин виникає землеробство.

➤ У другій половині 19 – 20 ст. - основними були такі теорії:

- 1) скотарство виникає в осілих землеробських суспільствах;
- 2) землеробство і скотарство виникають незалежно одне від одного в різних регіонах, поширюються на суміжні території і зливаються в єдину систему;
- 3) землеробство і скотарство одразу формуються як необхідні елементи єдиної системи первісного відтворюючого господарства.

⁶ Визначень подібного стану суспільства багато. Наприклад: «соціальний організм (явище), здатний усвідомлювати свою доцільність не тільки засобами традиційної культури» (Ю.Б.).

Досить активно обговорюється і питання щодо первинних центрів становлення відтворюючого господарства: скільки їх було – один чи багато? Перемагають поліцентристи, які наводять переконливі аргументи на свою користь:

- 1) Передня Азія – 9 – 7 тис. до н.е.;
- 2) Північно-Східна Африка – 8 – 6 тис. до н.е.;
- 3) Південно-Східна Азія – 7 тис. до н.е.;
- 4) Мезоамерика – 8 – 3 тис. до н.е.;
- 5) Південна Америка – 4 – 2 тис. до н.е.

Стадіальний характер перетворень підтверджується спільними закономірностями, які простежуються у всіх основних центрах становлення відтворюючого господарства.

Характерні риси первісного землеробства:

- використання вологих високо родючих ґрунтів по берегах водоймищ;
- спочатку змішані посіви на невеликих ділянках-городах, що дозволяло вести активні селекційні дослідження;
- поступовий перехід до вирощування монокультур на полях;
- основними знаряддями праці були палка-копачка, мотика (рис. 3, 2), дерев'яна ступа, кам'яна зернотерка.

Характерні риси первісного скотарства:

- спочатку утримання невеликих стад м'якої рогатої худоби на вільному випасі;
- поступове збільшення відсотку великої рогатої худоби, поява пастухів;
- початок огорожування полів від домашніх тварин.

Наш континент не став одним із первинних центрів становлення відтворюючого господарства, хоча певні кроки у цьому напрямку були зроблені в мезоліті. У цілому ж даний процес йшов шляхом системних запозичень із найближчого первинного центру становлення відтворюючого господарства - Передньої Азії.

Особливості переходу до відтворюючого господарства у Європі:

- 1) з рослин були одомашнені тільки просо та коноплі, а тварин – свиня та собака у мезоліті, в неоліті – степові породи великої рогатої худоби на півдні сучасної України, в енеоліті кінь;
- 2) основний комплекс культурних рослин (емер, пшениця однозернянка, карликова, спельта, жито, ячмінь, бобові, льон) та більшості домашніх тварин були запозичені з Передньої Азії.

Перші поселення європейських землеробів-скотарів відомі у Фессалії (Північні Балкани) на рубежі 8 – 7 тис. до н.е. та належали скоріш за все мігрантам зі Сходу.

Перша у Східній Європі землеробно-скотарською археологічною культурою, ареал якої повністю належить до південно-західної частини території сучасної України, є **буго-дністровська** кінця 7 - 6 тис. до н.е. (рис. 3, 3). За походженням вона балканська. Відкрита на території Вінниччини. Представлена невеликими поселеннями-хуторами по берегах річок. Землеробство було ручним на заплавах терасах. Вирощували пшеницю однозернянку, двозернянку,

спельту (це відомо за відбитками зерен на керамічному посуді), розводили овець, кіз, свиней, велику рогату худобу. Економіка цією культурою суспільств належала до перехідного варіанту від привласнюючого до відтворюючого господарства, оскільки головну роль продовжувало відігравати збиральництво, мисливство, рибальство, а кістки домашніх тварин на поселеннях становлять не більше 15-18% від усього остеологічного матеріалу.

2. *Енеоліт. Трипільська та давньоямна археологічні культури*

Енеоліт (мідно-кам'яний вік) – початок використання кольорових металів, перш за все *міді*. У цей час з'являється кольорова металургія.

Основні етапи становлення кольорової металургії:

- 1) холодне, пізніше гаряче **кування** самородної міді (у Передній Азії з рубежу 8 – 7 тис. до н.е.);
- 2) **плавка** мідної руди, опанування ливарної техніки (з кінця 6 тис. до н.е.);
- 3) виготовлення **штучних сплавів** на основі міді (з другої половини 5 тис. до н.е., на Сході та у Середземномор'ї – з рубежу 4 - 3 тис. до н.е., у Східній Європі – в основному 2 тис. до н.е.).

Головним металургійним осередком для Південної, Центральної та Східної Європи часів енеоліту (друга половина 6 – 4 тис. до н.е.) стала **балкано-карпатська металургійна провінція**.

В енеоліті відбувається **завершення переходу до відтворюючого господарства і формування** у Південно-Східній Європі двох основних господарсько-культурних зон:

- 1) **лісостепової**, де переважає осіле землеробно-скотарське господарство (див. **трипільська культура**);
- 2) **степової**, для якої притаманним є спочатку рухливе, а пізніше кочове скотарство (див. **давньоямна культура**).

Трипільську культуру 5 - 4 тис. до н.е. відкрив у 1893 р. Хвойка Вікентій В'ячеславович (рис. 3, 4). Вона займала територію від Дніпра до Дунаю, від Полісся до північного берега Чорного моря. **Землеробство** залишалось ручним. Вирощували пшеницю однозернянку, двозернянку, спельту, ячмінь плівчастий та голозерний, просо, бобові, які збирали крем'яними знаряддями (рис. 3, 7). Відоме **садівництво** (виноград, абрикоси, слива). У **скотарстві** переважала велика рогата худоба, свині.

У Середньому Подніпров'ї з 4 тис. до н.е. починається одомашнення коня (**середньостогівська** археологічна культура).

Основні варіанти господарства трипільської культури були такими:

- 1) землеробно-скотарський;
- 2) скотарсько-землеробний;
- 3) мисливсько-скотарсько-землеробний.

Поселення спочатку мали незначні розміри у кілька гектарів. З другої половини 5 тис. до н.е. з'являються дуже великі площею до 400 га (Доброводи, Майданецьке, Тальянки). На усіх етапах існування даної культури для поселень характерна циркулярна система планування (рис. 3, 8). Переважали наземні каркасні глинобитні житла площею до 200 м², інколи двоповерхові (рис. 3, 9).

Релігійні вірування трипільців, пов'язані з **культами родючості**, представлені керамічними жертівниками, зооморфними та людиноподібними статуетками (рис. 3, 10), орнаментациєю посуду (рис. 3, 11).

Поховальна обрядовість відома за тілопокладеннями у ґрунтових могилах, під курганами, на території поселень, тілоспаленнями.

Основне ядро носіїв трипільської культури належало до **середземноморської раси доіндоєвропейського населення** Європи (рис. 3, 5, 6).

Давньоямна археологічна культура кінця 4 – початку 2 тис. до н.е. є першою у степових районах Східної Європи. Цьому сприяв перехід носіїв даної культури до **рухливого скотарства** з переважанням мілкої рогатої худоби і майже повною відсутністю свиней. У ній з'являються найдавніші у Східній Європі **чотириколісні вози**. Представлена майже виключно **похованнями** у великих прямокутних ямах під курганними насипами (рис. 3, 12), звідки і назва самої культури. Належить до культур **найдавніших індоєвропейців**.

3. **Культурні новації бронзового та раннього залізного віків**

Бронзовий вік:

- 1) поширення **бронзи** – першого штучного матеріалу в історії людства (рис. 3, 13);
- 2) поява і поширення **орного землеробства** (рис. 3, 16);
- 3) початок формування **молочного напрямку у скотарстві**;
- 4) поява **бойових колісниць** з парокінною запряжкою (3, 15);
- 5) поява **вершництва** (рис. 3, 14) і конярства;
- 6) завершення становлення **кочового скотарства** у степовій зоні Євразії.

Ранній залізний вік:

- 1) винахід **сиродутного** способу одержання заліза із руди (рис. 3, 17, 18);
- 2) розробка технології **одержання сталі з нерідкого заліза**;
- 3) винахід різноманітних технологічних прийомів **ковальської обробки** заліза і сталі, поєднання переваг обох матеріалів в одному виробі.

Семінарське заняття 3:

1. Які основні риси «неолітичної революції» Ви знаєте?
2. Які основні теорії походження відтворюючого господарства відомі Вам?
3. Які первинні центри становлення відтворюючого господарства Ви знаєте?
4. Які характерні риси первісного землеробства, первісного скотарства відомі Вам?
5. У чому полягали найважливіші особливості становлення відтворюючого господарства у Європі?
6. У чому значення буго-дністровської культури для історії відтворюючого господарства Східної Європи?
7. Назвіть основні етапи становлення кольорової металургії.
8. Розкажіть про трипільську археологічну культуру.
9. Розкажіть про давньоямну археологічну культуру.
10. Які основні напрямки господарсько-культурного розвитку населення стародавньої Європи представлені цими культурами?
11. Пригадайте основні культурні новації бронзового віку.

12. Поясніть технологічні передумови переходу до епохи заліза.

Теми індивідуальних завдань:

1. Сутність «неолітичної революції» і основні аспекти проблеми становлення відтворюючого господарства.
2. Первинні центри становлення відтворюючого господарства та їх особливості.
3. Основні археологічні культури України епохи становлення відтворюючого господарства – буго-дністровська, трипільська, давньоямна.
4. Культурні новації бронзового віку та їх значення.
5. Головні культурно-технологічні передумови настання епохи заліза.

Література:

Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т.1.

Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.

Граков Б.Н. Ранний железный век: Культуры Западной и Юго-Восточной Европы. – М., 1977.

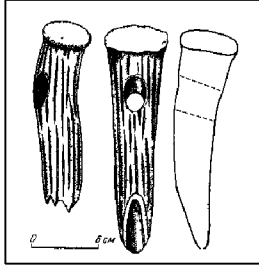
Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974.

Ілюстрації до теми 3:

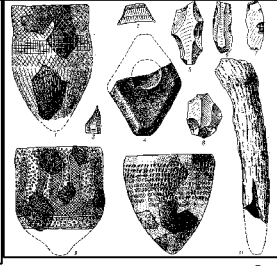
1 – кам'яна шліфувана сокира у дерев'яній муфті; 2 – неолітичні рогові мотики; 3 – матеріали буго-дністровської культури; 4 – Хвойка В.В.; 5, 6 – зовнішній вигляд трипільців 4 тис. до н.е. (реконструкція за черепами з поховань); 7 – знаряддя для збирання врожаю трипільської культури; 8 – поселення трипільської культури біля с. Коломійщина; 9 – типи жител трипільської культури; 10, 11 – культові предмети трипільської культури; 12 – типи поховань і посуд давньоямної культури; 13 – основні типи речей бронзового віку та форми для їх виготовлення; 14 – кістяні деталі кінської вуздечки середини 2 тис. до н.е.; 15 – хімічні процеси у сиродутному горні; 16 – дерев'яне рало із торфовища біля с. Полісся на Чернігівщині (14 – 13 ст. до н.е.); 17 – експериментальне одержання заліза сиродутним способом (Нова Слупя, Польща).

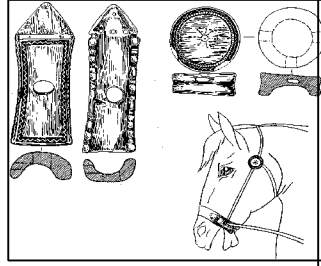
1

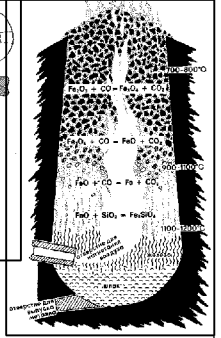
2

3

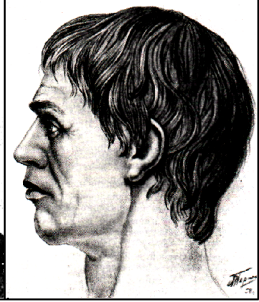
14

15

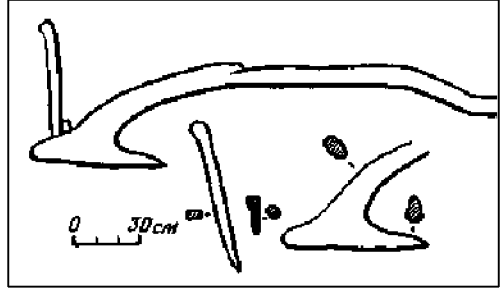
4

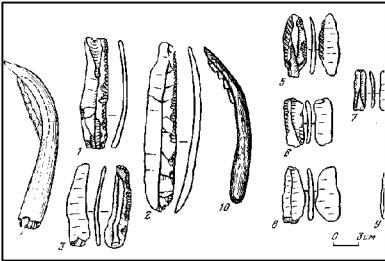
5

6

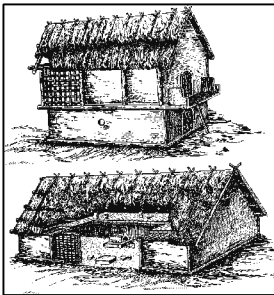
16

7

8

9

10

11

17

Тестові завдання для самоперевірки (тема 3):

1. Які досягнення часів неолітичної революції сприяли значному підвищенню ефективності кам'яних знарядь праці: а) поява ткацтва; б) поява гончарства; в) становлення гірничої справи; г) технологічні прийоми шліфування та свердління заготовок.
2. Невпинне зростання частки зернових і бобових культур у системі харчування неолітичної людини пов'язане із: а) появою примітивного землеробства; б) появою гончарства і керамічного посуду; в) появою скотарства.
3. Значне розширення можливостей культурного впливу неолітичних людей на оточуюче середовище стало можливим завдяки: а) більш якісним знаряддям праці; б) змінами у системі харчування; в) початком переходу до відтворюючого господарства.
4. До первинних світових центрів становлення відтворюючого господарства не належали: а) Передня Азія; б) Південно-Східна Азія; в) Центральна Азія; г) Північна Америка.
5. У процесі становлення землеробства городництво стадіально передувало полівицтву тому що: а) городи менші за поля; б) городи розташовані ближче до місць проживання людей; в) врожайність культур на городах вища, ніж на полях за умови використання однакових агротехнічних прийомів; г) змішаний характер посівів на городах сприяв активним експериментам із окультурення рослин.
6. Характерними рисами раннього скотарства були: а) переважання у стаді великої рогатої худоби; б) переважання у стаді малої рогатої худоби; в) огорожування місць випасу домашніх тварин; г) огорожування полів та городів від тварин.
7. Основи відтворюючого господарства у Європі сформувались: а) еволюційним шляхом на місцевій рослинній і тваринній основі; б) шляхом системних запозичень із інших центрів становлення відтворюючого господарства.
8. Перші колективи неолітичних мешканців Східної Європи, знайомих із землеробством та скотарством, представлені наступною археологічною культурою: а) дніпро-донецькою; б) лінійно-стрічкової кераміки; в) буго-дністровською; г) шнурової кераміки.
9. Розташуйте у правильному порядку основні етапи становлення кольорової металургії: а) плавка мідної руди і опанування ливарної техніки; б) виготовлення штучних сплавів на основі міді; в) гаряче кування металу; г) холодне кування самородного металу.
10. Знайдіть неправильний варіант відповіді на питання, "якими варіантами представлена економіка носіїв трипільської археологічної культури: а) землеробно-скотарським; б) скотарсько-землеробним; в) рибальсько-мисливсько-скотарським; г) мисливсько-скотарсько-землеробним.
11. Носії давньоямної археологічної культури займались: а) ручним землеробством і приселищним скотарством; б) кочовим скотарством; г) рухливим скотарством.

12. Яка із названих археологічних культур (I. Трипільська; II. Давньооямна) краще представлена наступними видами археологічних пам'яток: а) похованнями; б) поселеннями.
13. Першим штучним матеріалом в історії людства слід вважати: а) кераміку; б) бронзу; в) деревне вугілля.
14. Становлення орного землеробства супроводжувалось: а) підвищенням врожайності основних зернових культур; б) падінням врожайності основних зернових культур.
15. Першим знаряддям для оранки було: а) дерев'яне рало без відвальної полиці; б) дерев'яний плуг з відвальною полицею.
16. Розташуйте у хронологічній послідовності появи орного землеробства наступні регіони Старого Світу: а) Європа; б) Єгипет; в) Месопотамія.
17. Поява молочного напрямку у скотарстві бронзового віку мала своїми наслідками: а) збільшення продуктивності стада на одиницю кормів; б) збільшення виходу білкової продукції на голову домашньої худоби; в) покращення можливостей використання великої рогатої худоби у якості тяглової сили.
18. Південна частина Східної Європи була одним із світових центрів становлення конярства: а) так; б) ні.
19. Процес перетворення конярства на важливу галузь скотарства стримувався наступними чинниками: а) низькими поживними властивостями продуктів харчування із конини; б) відсутністю транспортних засобів, пристосованих під кінську запряжку; в) відсутністю ефективних засобів керування конем. Чому?
20. Для ефективного ведення кочового варіанту скотарства у степах Євразії потрібно було мати наступну структуру стада домашніх тварин: а) мілка рогата худоба, велика рогата худоба, коні; б) велика рогата худоба, мілка рогата худоба, коні; в) коні, мілка рогата худоба, велика рогата худоба. Поясніть Ваш вибір.
21. Батьківщиною чорної металургії слід вважати: а) Єгипет; б) Індію; в) Месопотамію; г) Передню Азію.
22. Початок становлення чорної металургії пов'язаний із: а) відкриттям способів видобування болотяних та лугових покладів залізної руди; б) відкриттям "сиродутного" методу відновлення заліза; в) відкриттям способу нагнітання гарячого повітря у плавильну піч. Де і коли це відбулось уперше.
23. Обраним Вами способом можна було одержати: а) хімічно чисте залізо; б) чавун; в) крицю.
24. Перетворення заліза, одержаного сиродутним способом, на сталь було можливим: а) шляхом додавання вуглецю до чавуну; б) шляхом навуглецювання залізних заготовок.
25. Епоха заліза в історії людства настала тоді, коли:
а) навчились одержувати сталь; б) навчились одержувати залізо із руди; в) навчились поєднувати у одному виробі переваги заліза і сталі. Поясніть, чому.

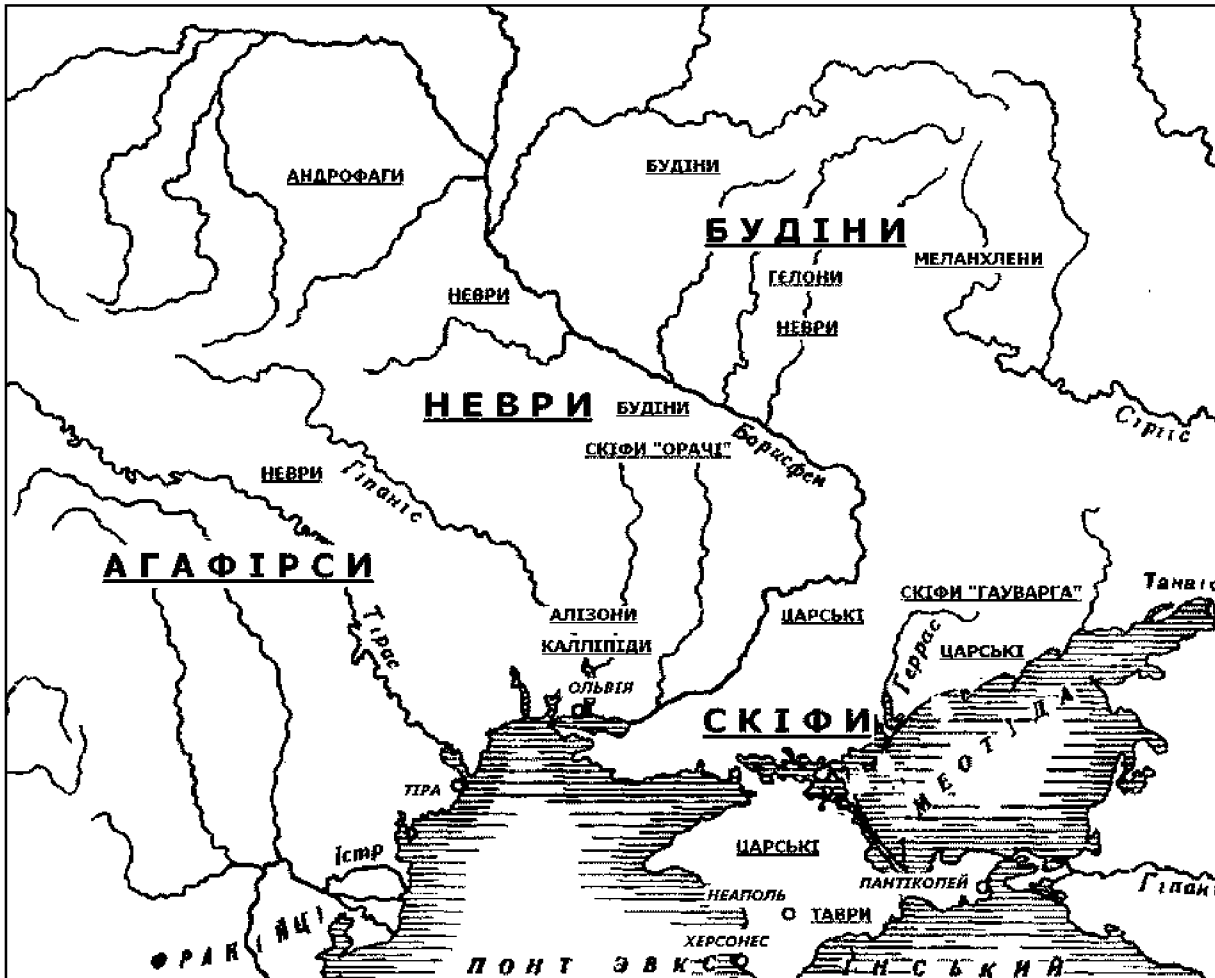
Модуль II. Культурний розвиток від Великої Скіфії до наших днів
Тема 4: Культура Скіфії (8 – 4 ст. до н.е.)

План:

1. Скіфія та її населення.
2. Культура кочівників Українського Степу 7 – 4 ст. до н.е.
3. Культура землеробів-скотарів Українського Лісостепу 8 – 4 ст. до н.е.

Опорний конспект лекції

1. Скіфія та її населення

Етногеографія Скіфії

Скіфська епоха на півдні Східної Європи охоплює кінець 8–4 ст. до н.е. У географічному розумінні Скіфією називали *територію* від Дунаю (Істр) на заході до Дону (Танаїс) на сході. Іншими великими ріками Скіфії були: Дністер (Тірас), Південний Буг (Гіпаніс), Дніпро (Борисфен), Сіверський Дінець (Гіпакіріс). Північна Скіфія співпадала з Лісостепом, а південна із Степовими районами сучасної України.

За повідомленнями Геродота та інших античних авторів, *населення* Скіфії у етнічному та культурному відношенні було строкатим: на Тірасі жили

агафірси, по Гіпанісу до Дніпра *неври*⁷ (у пониззі *калініди* та *алазони* – скіфо-еллінські племена), у правобережному Поліссі *андрофаги*, у лівобережному Лісостепу по Сулі, Ворсклі, Сіверському Дінцю проживали *будіни*, *гелони* та *меланхлени*. Степові мешканці були представлені скіфами “*царськими*”, скіфами-“*скотарями*” та скіфами-“*землеробами*”. Ці етноси розмовляли різними мовами та їх діалектами – іранськими (переважно у степу та Лівобережному лісостепу), фракійськими та іллірійськими (Правобережжя), балтськими, фінно-угорськими, можливо, праслов’янськими (з урахуванням фрако-ілліро-балтослов’янських сходжень). Грецька мова теж лунала на теренах Скіфії.

У політичному відношенні на території Скіфії ніколи не існувало єдиної держави. У Степу та Лісостепу час від часу виникали різні ранньодержавні утворення з нестабільними кордонами та строкатим за мовно-етнічною приналежністю населенням. Різні системи господарства сприяли консолідації культурних рис у населення Лісостепу та Степу на основі відмінностей регіональних субкультур.

2. Культура кочівників Українського Лісостепу 7 – 4 ст. до н.е.

У Степу жили *іраномовні* кочівники, яких елліни називали **скіфами**, тоді як самі себе вони, за словами Геродота, вважали, *сколотами*, а за іншими писемними джерелами відомі й інші назви.

❖ Господарство

Базувалось на *кочовому скотарстві*. Розводили переважно коней, мілку рогату худобу, велику рогату худобу (короткорогої та комолої порід) (рис. 4, 1, 2). Свиней не вирощували. *Землеробство* виконувало допоміжну роль: засіяну просом чи ячменем ділянку на березі річки покидали на літо, відкочовуючи разом із стадами на північ, а восени збирали незначний врожай. В *домашніх умовах* вичиняли шкіри, обробляли хутро і одержували повсть, різали дерево, кістку, ріг, пряли і ткали, ліпили та випалювали досить простий посуд, відливали нескладні речі з бронзи та міді.

Ремісниками були ковалі-металурги, які робили знаряддя праці, зброю, прикраси.

Торгівельні відносини підтримували з греками-колоністами (вино, олія, столовий посуд, прикраси та коштовності), племенами Лісостепу (продукція землеробства, якісні ремісничі вироби), поставляючи натомість худобу, шкіри, рабів. Основним транспортним засобом був верховий кінь, чотириколісний віз, запряжений волами.

❖ Військова справа

Була тісно пов’язана з розвиненим конярством. Основу війська складала *кіннота* (всі скіфи були вправними вершниками) (рис. 4, 8), а головну ударну силу становила *важка кавалерія* із професійних воїнів-дружинників (рис. 4, 9). Масовими видами *зброї* були лук та стріли, праща, металеві та важкі списи. Більш спеціалізовані належали воїнам-фахівцям – мечі «*акінаки*», бойові сокири та клевці, булави, металеві панцири з лускоподібним покриттям, бойові по-

⁷ Частина *неврів* мігрувала на Лівобережжя у басейн Ворскли.

яси, щити (рис. 4, 5 - 7). Скіфи чудово володіли різними тактичними прийомами кінного бою. У походах разом з чоловіками приймали участь і деякі *жіночквоїни*⁸. Найвідомішою подією у писаній історії Скіфів та їх сусідів стала війна 514 р. до н.е. проти 800 тис. армії персів царя Дарія I. Скіфи перемогли завдяки стратегічному прийому заманювання супротивника у глибини своєї території. Навколо цього будується весь «*скіфський логос*» Геродота.

❖ **Поселення, побут**

Кочовий спосіб життя, який на думку еллінів робив скіфів непереможними, призвів до майже повної відсутності таких археологічних пам'яток, як *поселення*. Тимчасові *стоянки* погано простежуються, а *городища* з'являються відносно пізно, переважно в Пониззі Дніпра та в Криму. Найбільшим з них вважається конгломерат тимчасових поселень ремісників і купців біля Кам'янської переправи на Дніпрі загальною площею біля 1200 га – *Кам'янське городище* 4 ст. до н.е. Житла були напівземлянковими, легкими каркасними з дерева, юртами, наподоби великих критих фургонів з кількома приміщеннями, які тягнули 4 – 6 пар волів (рис. 4, 3, 4).

Типовий *чоловічий одяг* складався з шкіряного каптана, штанів, м'яких чобітків, гостроверхої шапки (рис. 4, 5 - 10). Чоловіки носили довге волосся та бороди. *Жіночим одягом* було довге плаття з тканин різного ґатунку, плиска-тий чи гостроверхий головний убір із скроневи-ми підвісками (рис. 4, 11, 17). Вбрання прикрашали вишивкою, золотими фігурними бляшками. Чоловіки й жінки носили обручки та браслети (ніжні тільки у жінок), сережки (у чоловіків по одній), дорогоцінні шийні гривни (знатні чоловіки), намиста з імпор-тних, у тому числі фінікійських та єгипетських, намистин (рис. 4, 16). Суто жіночими речами були бронзові дзеркала (рис. 6, 15), кам'яні блюда для розтирання фарб.

Система харчування здається нам дуже простою: переважно молочні продукти та прісний хліб, рідше конина чи баранина. З молока робили «*інпаку*» – щось схоже на кумис, м'ясо варили у горщиках та бронзових казанах (рис. 4, 12). Полюбляли грецьке вино, яке вживали, на відміну від еллінів не розведе-ним водою з релігійних міркувань, притаманних більшості іранських народів⁹.

Сімейні відносини майже не відомі. Встановлено існування великої та малої патріархальної родини, моногамних та полігамних (серед аристократії) шлюбних відносин.

Поховальна обрядовість представлена похованнями у ямах, катакомбах, склепах переважно під курганными насипами (рис. 4, 14). Більшість поховань одиночні, хоча відомі парні та колективні. Поховання дітей майже відсутні. Царів та військово аристократію супроводжувала велика кількість речей, бойові конями, інколи слуги та раби. Царів бальзамували і ховали у місцевості *Герри* (за даними археологічних досліджень у районі м. Нікополь).

⁸ У третині жіночих поховань знайдені предмети озброєння, а приблизно 5% похованих жінок мали професійну зброю.

⁹ Скоріш за все, співставляючи вино з сакральним напоєм індоаріїв «сома», чо-го не розуміли більшість античних авторів, називаючи скіфів «пияками».

Релігійні вірування відомі недостатньо. Геродот згадує деяких скіфських богів, порівнюючи їх з грецькими – *Табіті* (Гестія), *Панай* (Зевс), *Ані* (Гея), *Гойтосір* (Аполлон), бог війни (*Арей*) якого шанували у вигляді старого меча. Жертвували хліб, вино, домашніх тварин (рис. 4, 13), котрих душили та варили, зарізаних полонених. Монументальних храмів не існувало.

Духовна культура скіфів відома далеко не повністю. Крім релігійних уявлень існували міфи та перекази, згадки про що містяться у творах деяких античних істориків. Особливістю мистецтва слід вважати «*звіриний стиль*», коли окремі божества та складні міфологічні сюжети семантично "текстували" зображеннями звірів та їх боротьби між собою.

3. *Культура землеробів-скотарів Українського Лісосостепу 8 – 4 ст. до н.е.*

❖ **Господарство**

У Лісостепу існували стародавні традиції *землеробства* та приселищного *скотарства* (див. тему 3). Дерев'яні рала зазвичай використовували без металевих наральників, для розпушування та прополювання використовували кістяні, рогові, залізні сапи. Основними зерновими культурами були пшениця-двозернянка (полба) та плівчастий багаторядний ячмінь. Менше вирощували м'яку та карликову пшеницю, жито, голозерний ячмінь, просо. Відомі *гречка* й овес. Серед бобових культивували горох, віку, нут, кормові боби. Технічні культури представлені льоном та коноплями. Зерна культивованої яблуні та груші свідчать про наявність садівництва. Врожай збирали залізними серпами з наварними сталевими лезами. З'являються коси для зрізання трави. Снопи просушували у спеціальних овинах, зерно зберігали у зернових ямах об'ємом до кількох тон, обрушували у ступах та зернотерками і вживали переважно у вареному вигляді. Займались збиральництвом, зокрема *бортництвом*.

У *скотарстві* розводили велику і мілку рогату худобу, коней, свиней, собак. Відомі знахідки кісток північного оленя, віслюка. Утримували курей, качок, гусей. Певну роль відігравало *полювання* на копитних (косуля, олень, лось) та інших тварин (бобри, лисиця, вовк, ведмідь).

Ремісники видобували залізо, кували високоякісні знаряддя праці та зброю (рис. 4, 20), відливали з міді та бронзи казани, деталі кінської зброї, наконечники стріл, прикраси (рис. 4, 21), займались ювелірною справою, художнім різьбленням по дереву та кістці, будували житла та дерево-земляні укріплення (рис. 4, 23-25).

Домашніми промислами були ткацтво, гончарство, вичинка шкір, деревообробка.

Торгівля залишалась натуральною. Від греків одержували вино та олію, столовий посуд, прикраси, натомість поставляли їм м'яку пшеницю, придатну для одержання борошна, мед, віск, хутра, рабів. З боку кочівників до Лісостепу переганяли табуни коней, стада худоби, везли шкіри; до Степу поставляли зерно, високоякісні ремісничі вироби, продукти лісового промислу, рабів. Весь Лісостеп був пронизаний торгівельними шляхами, відомими і у середньовіччі (Кучманський, Чорний, Залозний, Муравський, Ізюмський та ін.). Подорожували верхи, на чотириколісних возах, запряжених волами, по річках човнами, ви-

довбаними з дерева, один із яких з вантажем грецького металевого посуду та загиблим веслярем знайдено у річці Супой (ліва притока Дніпра), лодіями.

❖ **Військова справа**

Розвивалась під значним впливом кочових скіфів, які, у свою чергу, перейняли багато досягнень народів Середньої та Передньої Азії. Військо складалось з *кінноти* та *піхоти*, озброєних за скіфським зразком (рис. 4, 5-10). Особливістю було розвинене *фортифікаційне мистецтво* (рис. 4, 23). Є дані про використання якихось металевих машин. Головною ударною силою були *заго-ни спадкових воїнів-професіоналів*, особливо у регіонах з переважанням іраномовного населення у Середньому Придніпров'ї.

❖ **Поселення, побут**

Осілий спосіб життя лісостепових племен сприяв формуванню довготривалих поселень, представлених *селищами* та *городищами*. Серед останніх відомі достатньо великі: *Немирівське* (100 га), *Трахтемирівське* (500 га), *Мотронинське* (200 га) на Правобережжі; *Басівське*, *Полкова Микитівка*, *Коломацьке*, *Люботинське* у лівобережному Лісостепу. Найбільшим у Європі укріпленим поселенням раннього залізного віку було *Більське городище* (4020 га) на Середній Ворсклі (рис. 4, 22), яке проіснувало майже 500 років і є рештками найдавнішого з відомих нам в межах сучасної України міст – міста *Гелон*. Його короткий опис міститься у праці Геродота. Археологічними розкопками підтверджено різноетнічний склад його населення, встановлено притаманну для східноєвропейського міста садибно-вуличну систему планування. Одночасно тут проживало більше 50 тис. мешканців. Поруч знаходиться один з найбільших у Східній Європі курганних некрополів, який налічує понад 1000 насипів.

На поселеннях досліджені житлові та господарські споруди, у тому числі двоповерхові. Основним будівельним матеріалом слугувало дерево. З дерева робили основу земляних захисних мурів навколо городищ (рис. 4, 23).

Чоловічий та жіночий *одяг* шили з полотняних та вовняних тканин, пофарбованих у різні кольори, зокрема синій. Чоловіки носили високі гостроверхі шапки, жіночі головні убори представлені пліскатими та схожими на очіпки шапками. Особливістю набору жіночих прикрас слід вважати довгі шпильки для закріплення зачісок та головних уборів.

Система харчування була типовою для землеробів: різноманітні каші з бобових та злакових культур, молочні продукти, варене та смажене м'ясо (досить цікавими є керамічні підставки для приготування «шашликів»), овочі, фрукти, мед.

Існували великі домашні общини, які складались з кількох малих сімей, окремі господарства малих родин, територіальні об'єднання різних за суспільним станом сімей під патронатом місцевих аристократів у містах.

Поховальна обрядовість досить строката: відомі ґрунтові та підкурганні поховання в простих ямах і великих дерев'яних склепах за обрядами тілопокладення та кремації.

❖ Духовна культура

Реконструюється майже виключно за археологічними рештками. Особливістю *релігійних вірувань* було широке розповсюдження культів родючості, шанування вмираючого та скресаючого бога, подібного до фракійського Діоніса. За Геродотом, у Гелоні існували *дерев'яні храми* місцевих та грецьких богів з їх дерев'яними кумирами. Один з них, недавно розкопаний (рис. 4, 24), виконував функцію обсерваторії, що було необхідно для корегування місячного та сонячного календарів. На Більському городищі та інших поселеннях відкриті святилища з жертовниками. Широко представлена мініатюрна *глиняна пластика* – жертвні скульптурки людей (рис. 4, 26), тварин (рис. 4, 27), зображення побутових речей та зерен рослин. Окрім цього у мистецтві широко представлені високохудожні вироби у звіриному стилі (рис. 4, 28), що свідчить про потужний іранський компонент у населенні Придніпровського Лівобережного Лісостепу скіфського часу.

Семінарське заняття 4:

1. Який зміст вкладали стародавні греки у термін «Скіфія»?
2. Які племена (етноси) проживали на території Скіфії за даними писемних джерел? До яких мовно-етнічних і культурних утворень вони відносились?
3. Розкажіть про особливості господарства кочових скіфів, їх військову справу, побут, духовну культуру.
4. Пригадайте головні риси господарства лісостепових племен.
5. Розкажіть про особливості побутової і духовної культури осілих землеробів-скотарів Лісостепу.

Теми індивідуальних завдань:

1. Населення Скіфії за описом Геродота.
2. Скіфо-перська війна у викладі Геродота.
3. Господарство, військова справа, побут племен степової Скіфії.
4. Господарство, військова справа, побут племен лісостепової Скіфії.
5. Мистецтво та релігійні вірування населення Скіфії.

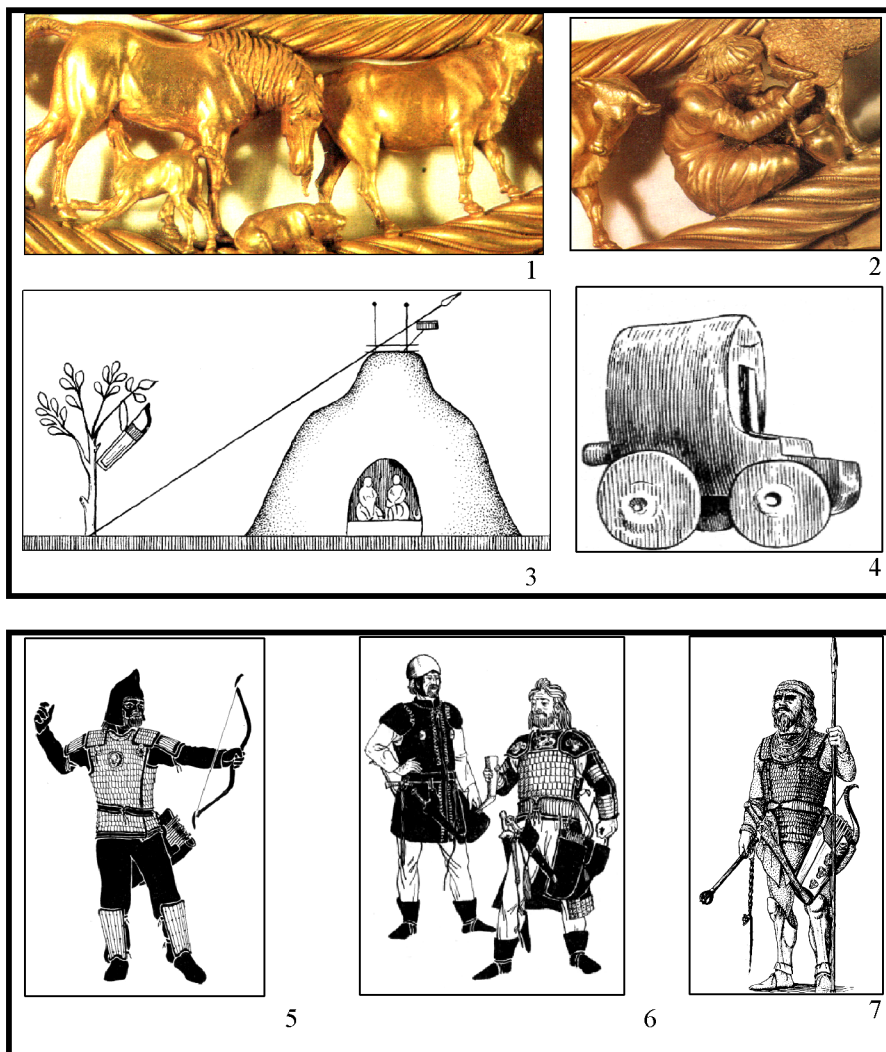
Література:

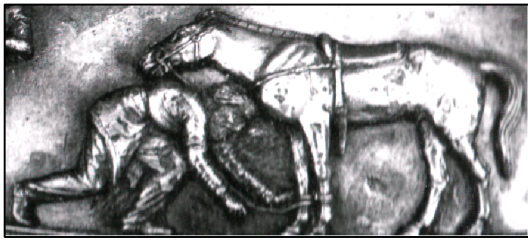
- Археологія Української РСР. – Т.2. – К., 1971.
Археология Украинской ССР. – Т.2. – К., 1986.
Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. Білецького А.О. – К., 1993.
Граков Б.Н. Скифы. – М., 1977.
Давня історія України. – Т.2. – К., 1998.
Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харків, 2000.

Ілюстрації до теми 4:

1, 2 – породи домашніх тварин скіфів та доїння вівці (фрагменти золотої пекторалі із кургану Товста Могила, остання чверть 4 ст. до н.е.); 3, 4 – типи жителів кочівників Північного Причорномор'я раннього залізного віку; 5 – 7 – одяг та озброєння знатних скіфів (реконструкції М.В. Гореліка за матеріалами похо-

вань 4 ст. до н.е.); 8, 9 - зображення скіфських вершників та їх коней кінця 5 – 4 ст. до н.е.; 10 – ілюстрація до міфу про походження скіфів; 11 – реконструкція головного убору знатної скіф'янки; 12 – бронзовий казан із царського поховання третьої чверті 4 ст. до н.е. в кургані Чортотлик; 13 – жертвоприношення коня (деталь фризу на срібній амфорі з Чортотлика); 14 – царський курган Чортотлик (реконструкція зовнішнього вигляду); 15 – бронзові дзеркала 6 – 4 ст. до н.е.; 16 – намисто із жіночого поховання у кургані Товста Могила; 17 – золота скронева підвіска із зображення скіфської богині з жіночого поховання у Товстій Могилі; 18 – сценка терзання коня грифонами у звіриному стилі (фрагмент пекторалі із Товстої Могили); 19 – мініатюрна глиняна модель ярма і рала, залізні та рогові мотики з Більського городища; 20 – знаряддя роботи ковалів Лісостепу скіфського часу; 21 – форми і знаряддя роботи ливарників Лісостепу скіфського часу; 22 – план Більського городища (міста Гелон) 8 – 3 ст. до н.е.; 23 – дерево-земляні укріплення Більського городища (реконструкція Б.А. Шрамка) ; 24 – дерев'яний храм міста Гелона (реконструкція Ю.М. Бойка); 25 – графіті на стінці амфори із зображенням дерев'яної споруди (Більське городище); 26 – 27 – зразки мініатюрних глиняних культових зображень із святилищ Більського городища; 28 – деталі кінської збруї у звіриному стилі з пам'яток Лісостепу скіфського часу.

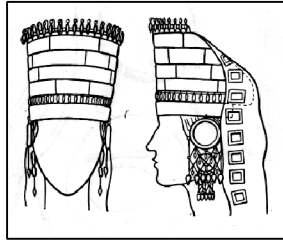
8

9

10

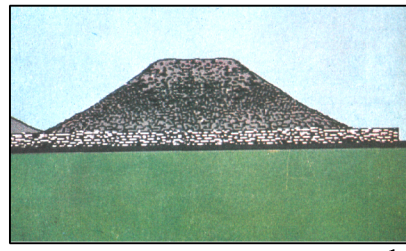
11

12

13

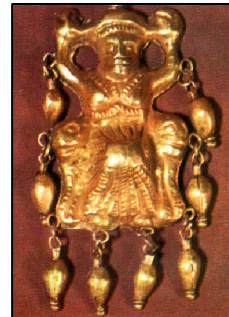
14

15

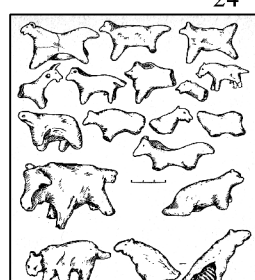
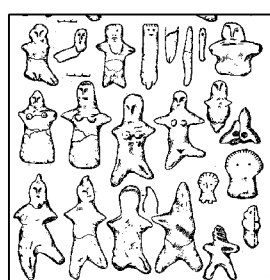
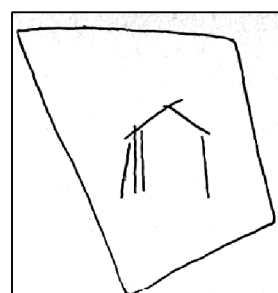
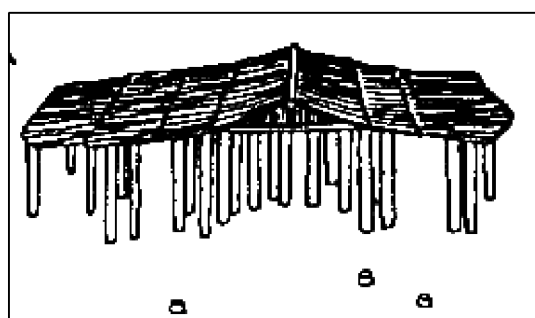
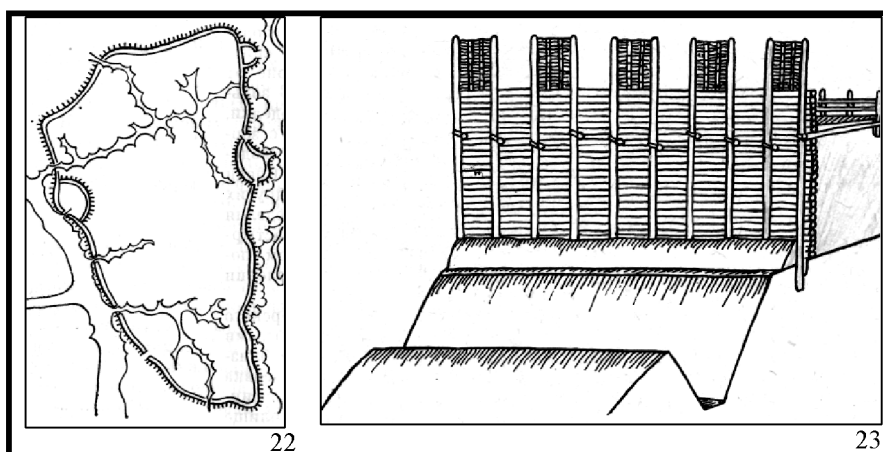
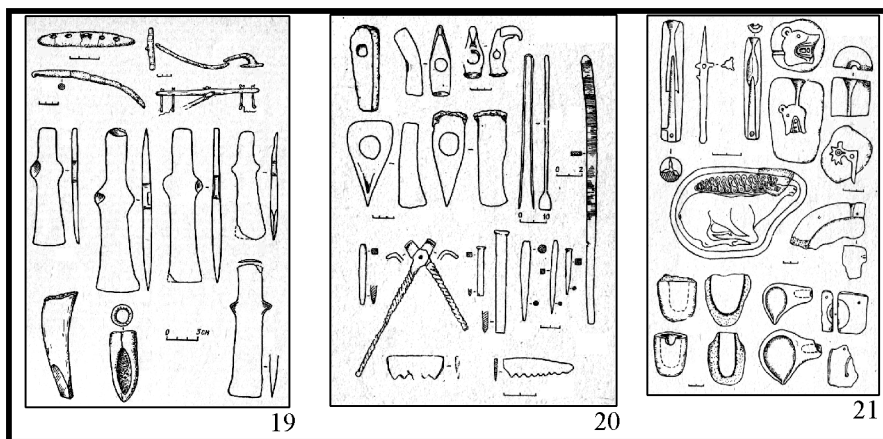
16

17

18

Тестові завдання для самоперевірки (тема 4):

- У якому розумінні використовували термін «Скіфія» античні і середньовічні географи та історики: а) в етнографічному – для позначення місця проживання певного етносу; б) в політичному – для позначення державного утворення; в) в географічному – для позначення частини Європейського континенту.
- Випишіть з переліку стародавніх народів Східної Європи ті, що не проживали у самій Скіфії: агафірси, неври, каліпіді, алізони, андрофаги, будіни, гелони,

меланхлени, савромати, скіфи «царські», скіфи «орачі», таври, скіфи «гауварга», сінди, меоти.

3. Випишіть мови, які достеменно не можна було почути у Скіфії: фракійська, іллірійська, балто-слов'янські діалекти, давньогрецька, скіфська (діалекти давньоіранської), французька, англійська.

4. Яким видом археологічних пам'яток переважно представлена культура скіфів-кочівників: а) поселеннями; б) похованнями. Чому?

5. Яким видом археологічних пам'яток краще представлена культура мешканців Лісостепової Скіфії: а) поселеннями; б) похованнями. Чому?

6. Яку назву мало найдавніше місто на території сучасної України, відоме нам за писемними та археологічними джерелами: а) Гела; б) Гелон; в) Галікарнасс.

7. Який вид господарства був основним для степових скіфів : а) землеробство; б) скотарство; в) ремесла; г) торгівля.

8. Який вид господарства був основним для лісостепових мешканців Скіфії: а) землеробство; б) скотарство; в) ремесла; г) торгівля.

9. Яких тварин не розводили скіфи-кочівники: а) коней; б) мілку рогату худобу; в) свиней; г) велику рогату худобу.

10. Які з перерахованих виробництв у мешканців Скіфії залишались домашніми промислами¹⁰: а) металургійно-ковальське; б) бронзолivarне; в) гончарне; г) ткацьке.

11. З ким мешканці Скіфії підтримували найбільш тісні зовнішньо торговельні відносини: а) персами; б) єгиптянами; в) греками; г) римлянами.

12. Які імпорتنі товари не користувались попитом у Скіфії: а) вино; б) олія; в) прикраси; г) столовий посуд; д) спортивні знаряддя.

13. З кого складалась основна ударна сила війська іраномовних етносів Скіфії, незалежно від особливостей економіки: а) ополчення; б) загонів професійних воїнів-аристократів; в) найманців.

14. Для якої частини Скіфії (I – лісостеп, II - степ) характерними видами військового мистецтва були: а) фортифікація; б) маневрений бій з використанням великої маси кінноти.

15. Для якої частини Скіфії (I – лісостеп, II - степ) характерними були такі типи жител: а) наземні дерев'яні; б) легкі наземні каркасні та поставлені на вози.

16. Для якої частини Скіфії (I – лісостеп, II - степ) характерними були такі типи культових споруд: а) купи хмизу з мечем на вершині; б) наземні дерев'яні храми з дерев'яними зображеннями богів.

17. Для якої частини Скіфії (I – лісостеп, II - степ) у релігійному мистецтві характерними були такі виражальні засоби: а) «звіриний стиль»; б) мініатюрна керамічна скульптура.

18. Для якої частини Скіфії (I – лісостеп, II – степ) більш притаманними були такі види поховальних камер: а) великий дерев'яний склеп, схожий на житло; б) підземна катакомба.

19. У якій частині Скіфії до жіночого вбрання входили довгі металеві шпильки, схожі на кинджали-стілети: а) степовій; б) лісостеповій.

¹⁰ Домашніми вважають виробництва, не орієнтовані на продаж.

20. У якій частині Скіфії археологи знаходять чаші з черепів людей, згадані Геродотом: а) степовій; б) лісостеповій.

Тема 5: Культура східних слов'ян у ранньому середньовіччі (5 – 13 ст.)

План:

1. Матеріальна культура (господарство, військова справа, поселення, побут).
2. Духовна культура (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво).

Опорний конспект лекції

1. *Матеріальна культура (господарство, військова справа, поселення, побут)*

❖ Господарство

Землеробство у Східній Європі було орним з середини 2 тис. до н.е. і представлене кількома системами: перелоговою (чистий переліг, вируб, двопілля), трипільною з рубежу 1–2 тис. н.е. Використовували рала двох типів – *кривоградильне* (рис. 5, 1) для лісостепових чорноземів та *прямоградильне* (соху) (рис. 5, 2) для лісових та гірських ґрунтів. На зламі 1–2 тис. у Середньому Придніпров'ї з'являється *плуг* (рис. 5, 3), перша згадка про нього міститься у Повісті Времених літ¹¹ у статті під 981 р. Біля середини 1 тис. вирощували переважно пшеницю-двозернянку, жито, просо, ячмінь, а з 8–10 ст. все більше голозерних пшениць, придатних для розмелювання на борошно. Відомі бобові, городні, садові культури.

Скотарство було приселищним з переважанням великої рогатої худоби та свиней. Конярство набуває розвитку з 11 ст. переважно для військових потреб, хоча на Русі почали використовувати коней у якості тяглової сили на транспорті та у сільському господарстві майже на 100 років раніше, ніж у Західній Європі.

Серед **ремесел** провідна роль належала чорній металургії та ковальській справі (150 найменувань виробів із заліза та сталі). Відомі ливарники та ювеліри, гончарі (гончарне коло з'явилося спочатку у 5 ст., потім вже у 9 ст.). У деревообробці налічуються більше 20 спеціальностей, а у Києві існував район Кожум'яки.

Торгівля була переважно зовнішньою (Арабський Схід, Хазарія, Болгарія, Візантія), тоді як заміном внутрішнього обміну виступав натуральний оброк князеві та боярам. Становлення **монетного обігу** припадає на 8–9 ст. на основі срібного арабського *диргема* (рис. 5, 4). На рубежі 10–11 ст. робляться спроби чеканки власної монети Володимиром (рис. 5, 5) та Святополком. З 12 ст. для значних торговельних розрахунків використовують срібні злитки «*гривні*» двох вагових стандартів – київського та новгородського (рис. 5, 6). Від 12 до початку 14 ст. тривав т.зв. «безмонетний період», коли функцію товаро-грошей виконували скляні браслети, шиферні прясла, в'язанки шкурок білок, куниць, соболів.

¹¹ Далі – ПВЛ.

Головні торгові шляхи йшли водорозділами, Дніпром та Волгою, Чорним морем.

❖ **Військова справа**

Зброя була ближнього і дальнього бою, рубаюча, колюча, ударної дії, захисна. *Мечі* (175 знахідок) спочатку германські, потім романські, хоча є і київського виробництва - клинок 11 ст. з Полтавщини з клеймом майстра Людоти (рис. 5, 17). *Шаблі* (150 знахідок) відомі на Русі з 10 ст. (Чорна Могила) завдяки поширенню кінноти у якості головного роду війська. *Списи* були головною зброєю вершника і піхотинця. З 12 ст. широко використовували кавалерійський «списовий таран». *Сокири* являли собою найдемократичніший вид зброї, звичний усім верствам населення. *Булави та кистені* були запозичені у кочівників. Лук та стріли були різноманітними, у тому числі дуже міцними, інколи кращими за ті, що мали кочовики. *Захисний обладунок* складався з металевого шолома сферо-конічної форми, запозиченого європейцями від арабів, кольчуги або пластинчастого панцира, щита (рис. 5, 8, 9). Спорядження вершника і коня (рис. 5, 9) формувалось під впливом Степу. **Фортифікація** представлена городищами з дерево-земляними укріпленнями (рис. 5, 10), захисними лініями по Сулі та Росі, монументальними укріпленнями Верхнього Міста у Києві (рис. 5, 20), на будівництво яких пішло 630 тис. м³ ґрунту та 50 тис. м³ дубового лісу, із Золотими воротами. **Чисельність та організація війська** не були незмінними. Максимальна чисельність об'єднаних сил кількох князівств могла сягати 50 - 60 тис. «воїв» та «дружини», яка поділялась на старшу і молодшу, допоміжних частин варягів, кочовників-конфедератів). У 12 ст. великі князівства могли виставити 8 – 10 тис. професійних воїнів. Тисячі на чолі з тисяцькими зводили у полки, якими керували воеводи (від 3 до 5). На полі бою полки утворювали центр - „чоло” і крила, інколи один полк відправляли у засідку.

❖ **Поселення, побут**

Поселення в археологічному відношенні представлені селищами та городищами. Серед останніх є залишки стародавніх міст, яких на Русі 9–10 ст. було відомо 25, 11 ст. більше 90, 12 ст. – 224, а на середину 13 ст. біля 300. Давньоруське **місто**, зазвичай мало двочасну (верхній «город» або «дитинець» та нижній «подол» чи «посад») **садибно-вуличну** систему планування. Особливість давньоруського міста – висока концентрація феодалної знаті та феодалного землеволодіння. Садиба площею від 400 до 2000 м² мала житловий будинок (рис. 5, 11), комори та господарські споруди. Багато городян займались городництвом і скотарством. У побуті спостерігались певні відмінності в одязі, системі харчування, домашньому начинні. **Родинні відносини** поступово змінювались у напрямку формування малої відокремленої родини. **Поховальна обрядовість** до 10 ст. була представлена переважно кремацією, а після остаточної перемоги християнства домінуючим стало тілопокладення.

2. **Духовна культура (особливості язичницького світогляду, поширення християнства, писемність, освіта, література, мистецтво)**

❖ **Особливості язичницького світогляду**

Археологічних джерел для вивчення цього питання бракує, а писемні належать виключно християнським чи мусульманським авторам. Загально

слов'янського пантеону ніколи не існувало. У відповідності до *тернарної* моделі світу головні божества поділялись на небесні - Сварог, Стрибог; піднебесні - Дажьбог, Перун, Ярило, Хорс; підземні - Велес, Род (рис. 5, 14), Мокош. Імена богів вказують на етнічну строкатість їх шанувальників, серед яких, окрім слов'ян, були балти, фінно-угри, іранці. У Києві та Новгороді розкопані рештки згаданих у літописах святилищ кінця 10 ст.

❖ Становлення християнства

На Русі становлення християнства зайняло кілька століть і пройшло кілька етапів: хрещення Кия, Аскольдове хрещення, хрещення Ольги та Ігоря, хрещення Володимира та перетворення християнства на державну релігію. Перша кафедра митрополита Руського на рубежі 10 – 11 ст. знаходилась у Переяславі. Першими руськими святими були принесені язичниками-киянами у жертву богам християни – «варяги» Іоанн та Федір, брати Ярослава Володимировича Борис та Гліб (1071 р.). Ярослав готував канонізацію свого батька Володимира, яке відбулось набагато пізніше за царювання Івана Грозного у Москві.

❖ Становлення писемності

На початку 10 ст. болгарський автор *Чорноризець Храбр* у «Сказанні про письмена» дав першу періодизацію історії слов'янської писемності: 1) «язичницький» час, коли для гадання та рахування використовували «черти та рези» – якісь ієрогліфоподібні знаки; 2) «ранньохристиянський», коли слов'яни, вступивши у тісні контакти з латинянами та ромеями, почали використовувати літери відповідних абеток «без устрою» ; 3) «суто християнський», на який припадає створення слов'янської абетки *Кирилом* для потреб перекладу церковної літератури. За даними історичних джерел, слов'яни 6 - 8 ст. користувались літерами візантійського уставу, з чого виникло *протокириличне* письмо. У 60-ті роки 9 ст. *Кирило* винайшов *глаголицю* (рис. 5, 15), відмінну від протокириличного письма. На початку 10 ст. було створено кириличне письмо у давньоболгарському (38 літер) та давньоморавському (48 знаків) варіантах. Перші кириличні тексти на Русі датуються 10 ст. Багато написів відкрито на побутових речах 11 – 12 ст. (рис. 5, 16, 17), у тому числі на пряслах від веретен («Потворин пряслень», «Янка вдала пряслень Жирце», «Невесточь» – всі з центральної частини Києва). Цікаві графіті на стінах Софії Київської, серед яких є запис про смерть Ярослава Мудрого (рис. 5, 21). Унікальними пам'ятками писемності є берестяні грамоти (рис. 5, 18, 19), перша з яких знайдена у Новгороді 26 червня 1951 р. Становлення **шкільної освіти** відбувалось з потреб державного та церковного управління. Перші школи відкривали Володимир, Ярослав, онучка Ярослава Янка Всеволодівна для київських дівчат. Багато дітей одержували початкову освіту у домашніх умовах. Слід зазначити про існування своєрідної моди на «грамотність» серед городян (чоловіків та жінок) 11 – 12 ст. При Софії Київській Ярославом була влаштована бібліотека, скрипторій, почала діяти своєрідна академія на чолі з митрополитом Іларіоном.

❖ Література

Розвивалась за двома головними напрямками, представленими різноманітними жанрами: I. **Перекладна література:** Євангелія та Псалтирі («Остромирове Євангеліє» 1056-1057 рр.), богословська література, збірки різноманітних текстів релігійно-світського характеру («Ізборники Святослава» 1073 та 1076 рр.), збірки текстів науково-історичного характеру – хронографи, перекази на біблійну тематику, уривки з античних авторів – апокрифи та повісті. II. **Оригінальна література**, написана руською мовою вітчизняними авторами: літописи («Повість врем'яних літ», Київський, Галицько-Волинський), релігійно-філософські трактати Іларіона, Феодосія, Нестора, Якова Мніха, мемуарно-дидактична проза («Повчання Володимира Мономаха дітям»), героїчний дружинний епос «Слово о полку Ігоревім». Скульптурний портрет одного із героїв «Слова» створено М.М. Герасимовим за черепом із поховання (рис. 5, 22).

❖ Мистецтво

Архітектура. Будували переважно з дерева. Кам'яні споруди нечисленні (11 ст. – 5 у Києві, в середині 13 ст. – 150 на всю Русь). З 9 ст. за писемними джерелами відомі кам'яні палаци київських князів. Рештки мурів палаців 10 – 12 ст. відкриті археологічними розкопками біля Десятинної церкви (В.В. Хвойка – 1908 р., П.П. Толочка – 1972 р.)¹². Першою монументальною культовою спорудою християнської Русі стала церква Богородиці (Десятинна), вперше освячена у 989 р. та зруйнована татарами 6 грудня 1240 р. Шедевром світового рівня, який непогано зберігся до наших часів, є храм Софії у Києві, освячений близько 1030 р. Монументальні захисні споруди представлені рештками Золотих воріт Міста Ярослава. **Образотворче мистецтво** церковного та світського спрямування найбільш повно представлено мозаїками та фресками 11 – 12 ст. Софії Київської (Христос Вседержитель, Марія Оранта (рис. 5, 24), фресковий портрет родини Ярослава (рис. 5, 12, 13), сценки з життя князів та бояр на стінах башт, серед яких є зображення музикантів і танцюристів (рис. 5, 27-29)). Цікавими свідченнями епохи стали знахідки дерев'яних музичних інструментів у Новгороді. Станковий живопис домонгольських часів представлений іконою Володимирської Божої Матері візантійського письма (рис. 5, 23), вивезеної у 1169 р. з княжої резиденції у Вишгороді під Києвом до Володимира Заліського загонами Андрія Юрійовичем Боголюбського (рис. 5, 26.). Є дані про існування іконописної майстерні при Печерському монастирі. Кольоровими мініатюрами прикрашені Остромирове Євангеліє та обидва Ізборники Святослава, літописи (рис. 5, 3).

Семінарське заняття 5:

1. Розкажіть про сільське господарство східних слов'ян раннього середньовіччя.
2. Пригадайте особливості розвитку ремесел і торгівлі на Русі.
3. Охарактеризуйте стан розвитку військової техніки у східних слов'ян.

¹² Ці та інші відомі архітектурні споруди у ансамблі центральної частини стародавнього Києва можна побачити на рис. 5, 20.

4. Розкажіть про побутову культуру різних верств східнослов'янського суспільства.
5. Пригадайте особливості язичницького світогляду східних слов'ян.
6. Наведіть дані про основні етапи становлення християнства на Русі. У чому полягає заслуга князя Володимира Святославовича?
7. Розкажіть про становлення слов'янської писемності та її поширення на Русі.
8. Розкажіть про освіту та літературу у Київській державі.
9. Розкажіть про видатні пам'ятки архітектури Древньої Русі, що збереглись у Києві.
10. Розкажіть про мозаїки та фрески Софії Київської.

Теми індивідуальних завдань:

1. Господарство східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
2. Військова справа східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
3. Побутова культура населення Київської Русі.
4. Від язичництва до християнства: боротьба ідеологій та світоглядів.
5. Становлення слов'янської писемності, освіти, літератури.
6. Видатні архітектурні пам'ятки стародавнього Києва.
7. Художня культура Київської Русі.

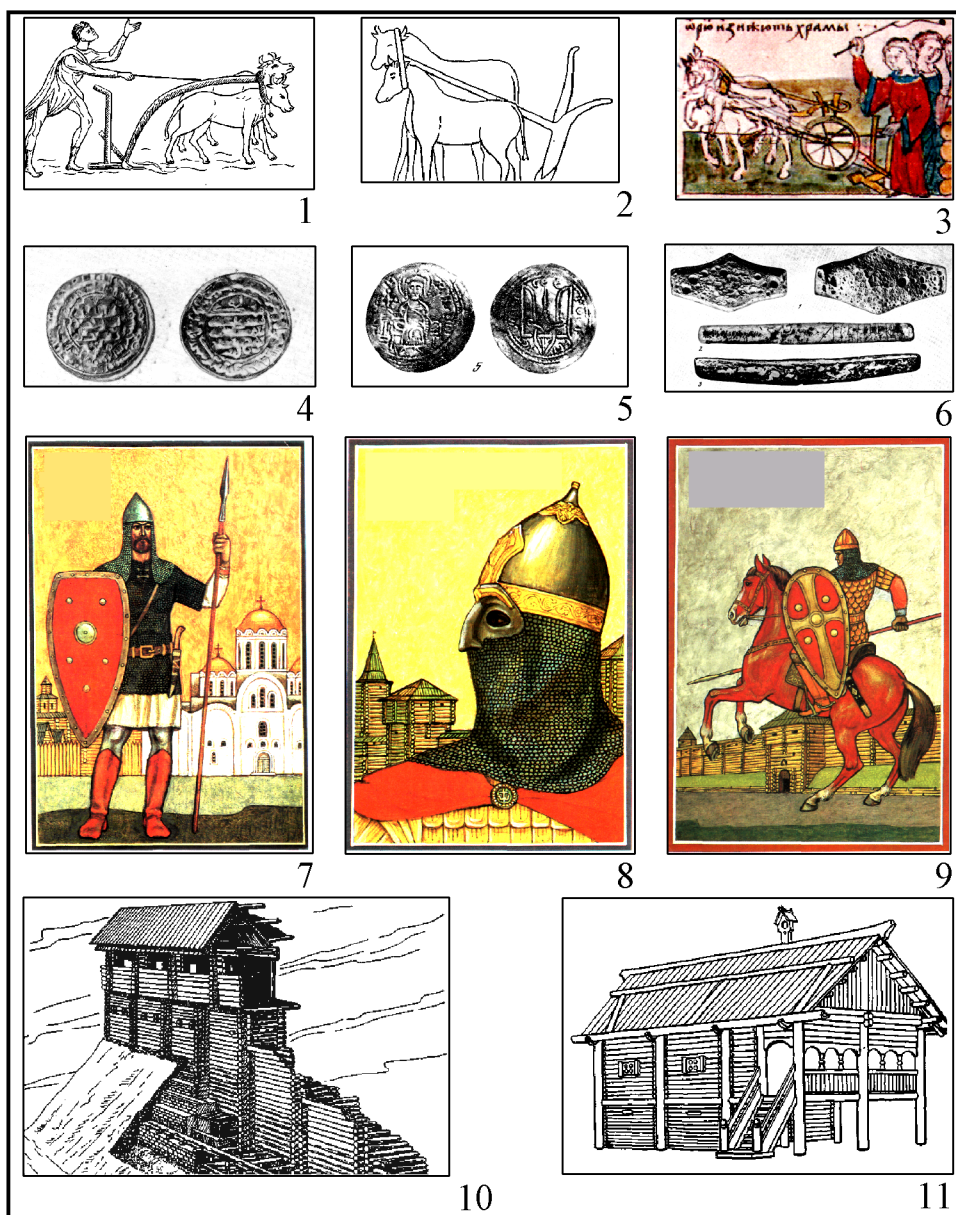
Література:

- Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986.
- Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
- Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
- Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
- Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л., 1953.
- Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 1. – М.-Л., 1958.
- Кирилович С.Р. На горе Старокиевской. – К., 1982.
- Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. – К., 1960.
- Повість минулих літ. – К., 1989.
- Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К., 1985.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982.
- Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – М., 1975.

Ілюстрації до теми 5:

- 1 - кривоградильне рало 11 ст.; 2 – прямоградильне рало початку 11 ст.; 3 – оранка плугом (мініатюра із Радзівіллівського літопису); 4 - арабський диргем; 5 – злотник Володимира; 6 – київська (зверху) та новгородська (знизу) срібні гривни 12 ст.; 7-9 – озброєння давньоруських дружинників; 10 – конструкція захисного муру давньоруського міста; 11 – будинок заможного киянина 12-13 ст.; 12 – вбрання знатних киянок середини 11 ст. (дочки Ярослава Мудрого); 13 – вбрання знатних юнаків середини 11 ст. (сини Ярослава); 14 – Збруцький ідол Святовита-Рода 9 ст. ; 15 – напис глаголицею; 16 – кириличні графіті 11-12 ст. на пряслах і штукатурці з Києва; 17 – кириличне клеймо на мечі із Фоцеватої;

18 – берестяна грамота початку 13 ст. із шкільною вправою та автопортретом новгородського хлопчика Онфіма; 19 – «поклон от Онфима ко Даниле» – вправа та малюнок на бересті початку 13 ст. (Новгород); 20 – центральна частина Києва 10-13 ст.; 21 – князь Ярослав Мудрий (реконструкція за черепом з поховання); 22 – герой «Слова о полку Ігоревім» Яр Тур Всеволод, князь Трубчевський та Курський (реконструкція за черепом з поховання); 23 – ікона Володимирської Божої Матері (11 – перша половина 12 ст.); 24 – мозаїка Марія Оранта (перша половина 11 ст.); 25 – фреска апостол Павло із Софії Київської (перша половина 11 ст.); 26 – Андрій Боголюбський (реконструкція за черепом із поховання); 27 – «Музикант» (фреска 11-12 ст. із Софії Київської); 28 – інтер'єр південної башти Софії Київської із фресками 11-12 ст.; 29 – «Скоморохи» (фреска 11 ст. із Софії Київської).

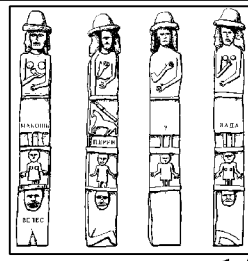

12

13

14

Երբ քո զոյցս յո
հոգի քո քննի.
Զ քո սոս քի քիս

15

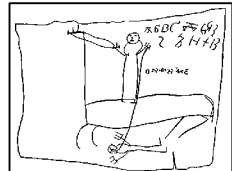
ԱՊԱԲԵՔԵՄԵՐԻ
 ԿՅ ԲԵՆԵ ԲՕՐՈՒԿԻԱ
 ՄԻՐՅԱՆՋԷԼԱՆԻ
 ՎԱԿՏՈՒՆԻ ԿՅՎՈՐԻ
 ՔՆԱՄՐՅՈՒՆ ԿՅՏ

ՄԵՎԿՏՈՒՆ
 ԱՆՅԿԱՅՅՁԱԼԱ
 ԴՐԱՍԵՆՔՆԱՆԷ

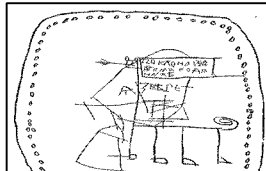
16

ԱԻՕԱԸ
 |
 ԻՔՈՒՅԳԱԲ

17

18

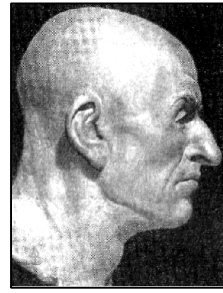
19

20

21

22

Тестові завдання для самоперевірки (тема 5):

1. Землеробство східних слов'ян у ранньому середньовіччі було представлено такими системами та їх різновидами: а) ручною; б) орною; в) перелоговою; г) двопільною; д) трипільною; е) іншими.
2. Основні типи дерев'яних рал (I – кривоградильне; II - прямоградильне) були конструктивно призначені для роботи у таких зонах: а) лісостепова; б) лісова; в) передгір'я.
3. Перша згадка про використання плужної оранки в Середньому Подніпров'ї у «Повісті врем'яних літ» відноситься до: а) 881 р.; б) 981 р.; в) 1081 р.
4. Де раніше почали використовувати коней як тяглову силу у господарстві: а) у Західній Європі; б) у Візантії; в) на Русі.
5. Який напрям зовнішньої торгівлі був провідним на Русі до початку 10 ст.: а) східний; б) західний.

6. Який срібний ваговий стандарт було покладено у основу давньоруської грошово-монетарної системи: а) арабський; б) візантійський; в) римський.
7. Що стало причиною настання «безмонетного» періоду в торгівлі на Русі у 12 – 14 ст.: а) загальна культурна деградація; б) згортання зовнішньої та внутрішньої торгівлі; в) брак дорогоцінних металів для карбування власної монети.
8. Яку назву має Дніпровський водний торговий шлях у «Повісті врем'яних літ»: а) з Варяг у Греки; б) з Греків у Варяги.
9. Який вид холодної зброї вважався найпрестижнішим у ранньому середньовіччі: а) меч; б) шабля; в) сокира; г) булава.
10. Спорядження давньоруського воїна-вершника формувалось під впливом: а) західноєвропейських рицарів; б) південних кочівників.
11. Яке значення мали терміни «старша дружина», «молодша дружина» на Русі: а) шлюбно-сімейне; б) військово-соціальне.
12. Як називалась найбільша за розмірами фортеця на Русі (I – у 10 ст.; II – у 12 ст.): а) Київ; б) Новгород; в) Чернігів; г) Переяслав.
13. Садибно-вулична система планування міст у ранньому середньовіччі була притаманна: а) Західній Європі; б) Русі.
14. Важливими заняттями городян на русі були: а) ремісництво; б) торгівля; в) городництво і садівництво; г) скотарство; д) обслуговування феодалів; е) літописання.
15. Серед імен східнослов'янських язичницьких богів зустрічаються також: а) германські; б) балтські; в) фракійські; г) іранські; д) кельтські; е) фінно-угорські.
16. З іменами яких київських князів пов'язані численні спроби хрещення Русі (I, II, III, IV): а) Ольги; б) Аскольда; в) Володимира; г) Кия.
17. Першими християнськими святами на Русі стали: а) Іоанн та Федір; б) Володимир та Ярослав; в) Борис та Гліб.
18. Кафедра митрополита Руського до початку 11 ст. знаходилась у: а) Корсуні; б) Києві; в) Переяславі.
19. Які київські собори вважались «кафедральними» у ранньому середньовіччі (I – перша половина 11 ст.; II – з другої половини 11 ст.): а) Святої Софії Премудрості Божої; б) Пресвятої Богородиці.
20. Який варіант давньослов'янської абетки було створено за життя Кирила: а) кирилицю; б) глаголицю.
21. Які види історичних джерел найбільш повно розкривають ранній етап поширення писемності на Русі: а) писемні (літописи); б) речові (графіті, берестяні грамоти).
22. Де існувала «мода» на освіченість в ранньому середньовіччі: а) у Західній Європі; б) на Русі.
23. У якому з київських храмів (I – Десятинна церква; II - Софія) було поховано або перепоховано: а) князя Володимира Святославовича; б) княгиню Ольгу; в) князів Ярополка та Олега Святославичів; г) князів Бориса та Гліба Володимировичів; д) князя Ярослава Володимировича.
24. У якому з київських монастирів знаходився центр давньоруського літописання: а) Видубецькому; б) Печерському; в) Михайлівському.

25. У якому з київських храмів сьогодні можна побачити оригінали фресок і мозаїк 11-12 ст.: а) Михайлівському; б) Софійському; в) Видубецькому.

Тема 6: Українська культура 14 – 18 століть

План:

1. Головні напрямки культурного розвитку українського суспільства: освіта, книгодрукування, література, драматургія, мистецтво.

2. Культура запорозького козацтва: джерела формування, склад та чисельність, адміністративно-політичний устрій, військовий устрій та військова справа, звичаї та побут, освіта і шкільництво.

Опорний конспект лекції

1. Головні напрямки культурного розвитку українського суспільства: освіта, книгодрукування, література, драматургія, мистецтво

❖ Освіта, книгодрукування

Українці та білоруси намагались зберегти національний характер освіти з навчанням на тодішній слов'яно-руській книжній мові. Протестанти і католики відкривали свої навчальні заклади, де викладали латиною або польською мовами. Особливою активністю вирізнялись єзуїти, які засновували численні *колегіуми*. Вивчали граматику, риторику, поетику, синтаксис, діалектику, філософію, історію, географію, природознавство. Весь курс опановували за сім років. Виховання велось у дусі непримиренності до православних і протестантів, хоча формально не висувалась вимога приналежності учнів до католицизму.

Про православні школи 14 – 15 ст. відомостей дуже мало. У 16 ст. школи існували при монастирях та церковних братствах. На початку *братства* були благодійними об'єднаннями парафіян того чи іншого храму у місті. Згодом вони почали перебирати на себе і деякі судово-контролюючі функції, почали відкривати школи власним коштом. Найбільшою довгий час була школа **Львівського братства** при Успенському соборі (рис. 6, 1), відкрита у **1586 р.** Викладання велось старослов'янською та грецькою мовами. Вивчали, як і всюди у тодішній Європі, *«сім вільних наук»* з метою підготовки православного духовенства –основи тодішньої української інтелігенції. Діяльність братських шкіл регулювалась спеціальними *статутами*. До нашого часу зберігся статут школи Луцького братства (рис. 6, 2).

Кількість братств та братських шкіл постійно зростала. Вони існували не тільки у Львові, Луцьку чи Кам'янці-Подільському, але й Сяноку, Ярославі, Вінниці, Немирові, Крем'янці.

Єдиним прикладом успішної діяльності приватної православної школи стала *Академія*, створена у **1576 р.** князем Костянтином (рис. 6, 3) у волинському місті Острозі. Навчальний процес вівся трьома мовами – слов'яно-руською, грецькою та латиною. Після смерті Костянтина у 1608 р. Академія занепадала і згодом була перетворена його окатоличеними нащадками на єзуїтський колегіум.

З початку 17 ст. центр розвитку національної освіти перемістився до Києва. У жовтні **1615 р.** дружина мазирського маршалка Лозки **Гальшка Гулеви-**

чівна подарувала **Київському братству** садибу на Подолі з умовою відкрити православний монастир та школу при ньому. Згодом, у **1631 р.**, митрополит Київський **Петро Могила** (рис. 6, 4) заснував школу європейського зразка при Печерському монастирі, навчання у якій велось латиною. Це викликало незадоволення братчиків, за якими стояли заможні православні городяни. Конфлікт було залагоджено шляхом об'єднання двох навчальних закладів у колегію, матеріальне забезпечення якої брали на себе православні міщани, а організацію та керівництво навчальним процесом – Петро Могила, після смерті якого у колегіум почали називати **Києво-Могилянським**. За основу була прийнята програма єзуїтських колегіумів. Термін навчання тривалістю 12 років був поділений на 8 курсів. Заняття проводили латиною, хоча викладали також старослов'янську, грецьку та польську мови. В останній чверті 18 ст. тут починається викладання богослов'я, що призвело до надання навчальному закладу у **1694 р.** прав і статусу академії, підтверджених указом Петра I у 1701 р. Своєрідними філіями Академії були колегіуми, засновані у Чернігові (1700 р.), Білгороді, котрий у 1726 р. було переведено до Харкова, Переяславі (1730 р.). Правда, на середину 18 ст. система навчання в Київській Академії вже не відповідала вимогам часу. У **1783 р.** її було перетворено на вищий духовний навчальний заклад, колегіуми стали семінаріями.

У **1755 р.** в Москві було відкрито перший у Росії університет, який прийняв до лав своїх вихованців багато української молоді. Перший проект відкриття університету в Україні у **1760 р.** було розроблено гетьманом Кирилом Розумовським (рис. 6, 5). Спочатку планувалось перетворити на університет Києво-Могилянську Академію. Згодом пропонувалось відкрити два нових університети – у Києві та Чернігові. Але ці наміри не були підтримані у Петербурзі. Сталося так, що до початку 19 ст. вища освіта в Україні зберігала церковний характер.

Елементарна народна освіта забезпечувалась початковими сільськими дяківськими школами. Наприкінці 18 ст. було заборонено вчителювання мандрівних дяків і засновано народні училища.

На Західній Україні, яка з другої половини 18 ст. поступово перейшла під владу Австро-Угорщини на місце братської системи освіти прийшли школи, відкриті уніатським орденом Василіан. У 1773 р. їм було передано колегіуми забороненого ордену єзуїтів. Проте навчання у цих школах велось латиною. У 1777 р. в Австро-Угорщині було проведено освітянську реформу і створено кілька видів народних державних шкіл, викладання у яких велось німецькою, зрідка слов'яно-руською мовами. З 1787 р. було дозволено й українську мову навчання для місцевостей з переважанням українського населення. У **1784 р.** католицький колегіум у Львові було перетворено на університет, на двох факультетах якого дозволялось викладати книжною руською мовою для студентів, які не знали латини.

Перетворення Києва на провідний освітній центр православної Європи супроводжувалось активізацією наукового життя. На початку 18 ст. тут склався гурток православних богословів, які включились у полеміку з католиками та уніатами. Вони ж, найчастіше, були авторами шкільних підручників. У **1616 р.**

у Вільно була надрукована «**Граматика**» Мелетія Смотрицького (рис. 6, 6) – основний підручник для шкіл України, Росії, Білорусії, Болгарії, Сербії у 17 – 18 ст. аж до розробки Михайлом Ломоносовим, колишнім студентом Київської Академії, «Граматики російської» у 1755 р.

Із середини 18 ст., після входження Лівобережжя України та Києва до складу Царства Московського, наступного об'єднання Київської та Московської патріархій, почався процес відтоку на Північ багатьох кращих українських діячів освіти й науки. Переїзд до Москви частини талановитих богословів із Києва був пов'язаний з потребою російської православної церкви у виправленні богослужбних книг під керівництвом **Стефана Яворського** (рис. 6, 7).

Освіта рідною мовою була б неможливою без налагодження відповідної системи *книгодрукування*. Першим друкарем у Європі вважають **Йогана Гутенберга**, який почав свою справу біля **1450 р.** Перша книга слов'янською мовою була надрукована у **1483 р.** в італійському місті Венеція *глаголицею* для хорватів, які тримались цієї системи письма у церковній практиці до початку XIX ст. *Кириличний* першодрук побачив світ у Кракові у **1491 р.** Започатковану німцями справу продовжив білорус **Георгій Франц Скорина**, який у **1517 р.** у Празі надрукував «Псалтир», а до **1519 р.** у Вільно видав 22 зошити «Біблії» у перекладі на старобілоруську мову. Точна дата початку книгодрукування в Україні нам невідома. Першим українським друкованим твором прийнято вважати «Апостол», виданий **Іваном Федоровим** у Львові **1574 р.** Одночасно ним було видано кілька навчальних книг, із яких до нашого часу зберігся «Буквар». Через кілька років фінансові труднощі змусили Федорова перебратись на Волинь, де при Острозькій академії було відкрито друкарню. Тут коштами князя-мецената завершувалась десятилітня робота 72 перекладачів із підготовки виправленого друкованого тексту «Біблії», виданого Федоровим у **1581 р.** на 1252 сторінках (рис. 6, 9). У першій половині 18 ст. найбільшого значення набула **Києво-Печерська друкарня**, придбана у Львові Мелетієм Смотрицьким, який налагодив виробництво паперу під Києвом. У ній вийшло майже 50% друкованої продукції початку 17 ст. в Україні, як релігійного, так і навчально-світського спрямування. Негаразди почались з настанням 18 ст. У 1718 р. друкарні згоріла, а з 1721 р. було введено обов'язкову сувору цензуру Синоду на нові церковні друковані видання, «щоб ніякої різниці й окремого діалекту в них не було».

❖ Література, драматургія

Незважаючи на деякий занепад культурного життя в Україні 13 – 14 ст., літературне життя зосередилось на західних землях у сусідстві з Білорусією. Традиції літописання підтримували Галицько-Волинський та Литовський *літописи*. З другої половини 14 ст. посилюються зв'язки української літератури з південнослов'янською – болгарською та сербською. Після падіння Константинополя у 1453 р. поглиблюються зв'язки з літературами Заходу разом із перекладами з латини. Відбувається знайомство з ідеями гуманізму, притаманними Відродженню. Проте, характерною особливістю східнослов'янської літератури тих часів залишалось використання не живої народної, а штучної «книжної» мови. *Народною мовою* першими були перекладені твори релігійного характе-

ру, серед них знамените *Пересопницьке євангеліє 1566 р.* (рис. 6, 10). Зовсім вільними від церковних слов'янізмів були ділові та юридичні акти 14 – 16 ст.

Новим явищем кінця 16 – 17 ст. стало виникнення жанру *полемічної літератури*. Полеміку розпочав визначний польський єзуїт **Петро Скарга** у 1577 р. твором «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення». З православного боку опонентами виступили **Герасим Смотрицький** та **Зизаній Тусановський**, вчитель львівської братської школи, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін.

Єдиним українським письменником початку 17 ст., чия творчість пережила всій час, став **Іван Вишенський**. Народився він у Галичині, освіту здобув у Острозі, між 1570-1580 рр. перебрався до Афонського монастиря у Греції, де і помер біля 1620 р. Виходячи зі старохристиянського аскетизму, він висунув утопічну програму встановлення «Царства божія на землі». Більшість творів І. Вишенського мають форму «Посланій» до князя Острозького, братств, усіх українців. Іван Вишенський та Мелетій Смотрицький вважаються першими представниками українського *літературного бароко*, у якому духовні елементи переважали над світськими.

Окреме місце належало *історичній літературі*. Для 16 – початку 17 ст. це перш за все **Супрасльський літопис**, значну частину якого становить **Короткий Київський літопис**, складений між 1480 – 1500 рр., **Літопис Биховця**, доведений до 1507 р., **Баркулабівський літопис**, де, зокрема, є розповідь про повстання й страту Северина Наливайка. **Густинський літопис** можна вважати першою літературною пам'яткою з історії українського козацтва.

Формується жанр *історично-мемуарної прози*. Його першою пам'яткою можна вважати «**Завіщання**» каштеляна брацлавського Василя Загоровського (1577 р.). До даного жанру літератури слід віднести і так звані «*козацькі літописи*». Одним із найбільш ранніх є анонімний **Літопис Самовидця**, який охоплює події від 1648 до 1702 рр. Мемуари полковника гадяцького **Григорія Граб'янки** доведені до 1708 р. У такому ж жанрі складено історію Хмельниччини **Самійла Величка** (рис. 6, 11).

У цей час порівняно швидкими темпами розвиваються два нових жанри української літератури – *поетика* та *шкільна драма*. Найдавнішим зразком *української поетики* вважають поему **Герасима Смотрицького** на герб князя Костянтина Острозького, вміщену в **Острозькій Біблії**. Значне місце серед віршованих творів належало *панегірикам*, віршованим передмовам до друкованих видань. Відомі вірші полемічного, дидактичного, молитовного спрямування. Про широкий інтерес до віршування свідчать граматики та словники з правилами віршування, складеними за грецькими та латинськими взірцями. З другої половини 17 ст. набувають поширення віршовані твори на побутову тематику народною мовою, лірична поезія.

Шкільна *драма* виникла відносно пізно у порівнянні із західноєвропейською драмою під впливом польського латиномовного театру. Витоки української драматургії слід шукати у народній святковій обрядовості, невеликих віршованих діалогах та декламаціях, які практикувались у братських школах. До них додавали гумористичні сценки з народного життя. Подібні інтермедії були на-

писані живою народною мовою. У них уперше з'являється образ українського селянина – центральної постаті майбутньої національної комедії.

Найвищим досягненням давньоукраїнської драматургії слід вважати *історичні драми*, перше місце серед яких належить драмі ректора Києво-Могилянської Академії, духовника Петра I **Феофана Прокоповича** (рис. 6, 8) «Володимир» (1703 р.). Ця трагікомедія була присвячена прославленню Петра I як реформатора у образі хрестителя Русі князя Володимира. Тому ж Прокоповичу, мабуть, належала інша драма «Милість божа», написана й поставлена на честь 80-ти ліття початку визвольної війни проти Польщі.

❖ Мистецтво

Архітектура. Якщо не розглядати окремо житлове будівництво, то пам'ятки архітектури цього періоду можна поділити на дві великі групи: 1) оборонно-житлові споруди; 2) церковно-храмові будівлі.

Замки були одночасно оборонними та житлово-господарськими комплексами. Будували їх із цегли, вапняку або пісковика. Деякі з них виникли ще за часів Київської Русі і були перебудовані в камені (Луцьк, Крем'янець, Меджибож, Кам'янець-Подільський). Інші формувались як осередки землеволодінь польських та литовсько-руських магнатів (Острог). Нарешті, подільські замки, зведені на південних рубежах Великого князівства Литовського для захисту від татар. У *церковному будівництві* основним архітектурним типом були *зрубні храми*. До наших часів збереглися дерев'яні церкви Святого Духа біля Рави Руської (1555 р.) та Святого Миколая у Чернівцях (1607 р.). Кам'яні споруди представлені *церквами-фортецями* (Буша) та *монастирями*, притаманними для Поділля та Галичини з частими татарськими наскоками. *Ренесансний стиль* в архітектурі з'являється в Україні раніше ніж у Польщі і мав джерелом свого поширення північну Італію. Найбільш виразно він представлений **Ринковим комплексом** у Львові, де з'являється у першій чверті 16 ст.

На початку 17 ст. помітні ознаки *барокового стилю*, а в другій половині цього століття формується своєрідний архітектурний стиль «*козацького бароко*», популярний серед козацької старшини. Він позначений розкішними фронтонами, порталами, вигнутими й покрученими «слимаками», багатим орнаментом. 18 ст. продовжує барокові традиції, але поступово набуває поширення новий стиль *рококо* – більш легкий та вишуканий. Багато монументальних споруд з'являється в Україні після скасування у 1721 р. заборони на кам'яне будівництво у провінційних містах Російської імперії. У **1731-1743 рр.** німецький архітектор **Йоган Шедель** звів 93 метрову дзвіницю Києво-Печерської Лаври (рис. 6, 12), наприкінці 40-х років керував надбудовою дзвіниці Софійського собору. До середини 18 ст. належить будівництво комплексу Духовної Академії, церкви Святого Андрія (**Шедель, Растреллі**). Визначною пам'яткою 18 ст. є собор Святого Юра у Львові, зведений німцем **Меретином**, який зміг поєднати західне рококо з українським бароко. Німецький архітектор **Гофман** у тому ж стилі звів комплекс Почаївської Лаври на Волині. Видатною пам'яткою садово-паркового мистецтва є **Софіївський парк** у маєтку Потоцьких під Уманню.

Живопис. Українські майстри певний час продовжували традиції візантійського живопису, особливо у оздобленні храмових споруд. Поступово під

впливом ідей Відродження зображення святих набували реалістичності, притаманної *портретному живопису*. Наприкінці 16 ст. з'являються справжні портрети. У 17 ст. цей вид живопису був представлений: а) портретами засновників храмів та монастирів; б) вотивними портретами (рис. 6, 13); в) посмертними портретами (рис. 6, 3). На стінах Успенської церкви у Києві виявлено портрети Острозьких, Вишневецьких, Хмельницького та Мазепи. Були також портрети київських митрополитів, звичайно на полотні (рис. 6, 4). З різьблених посмертних зображень відомі портрети Костянтина Корнятка й Успенському соборі Львова, Костянтина Острозького в Успенському соборі Київської Лаври, воєводи київського Адама Киселя, мальований кінний портрет Тимоша Хмельницького у Чигирині, портрет Богдана Хмельницького роботи голландського майстра **Гондіуса**. З'являються суто світські портретні зображення, переважно жінок.

У 18 ст. осередком мистецького виховання залишалась Київська Академія, Харківський колегіум, з 1789 р. київське Народне училище. Перша половина століття пов'язана з монументальними розписами перебудованих київських храмів. Значна кількість найвидатніших українських художників прославилась у Петербурзі та Москві. **Олексій Антропов** виконав розпис Андріївської церкви у Києві. Його учнем був славетний портретист **Дмитро Левицький** (1735 - 1822). Отримавши освіту у Київській Академії, з 1761 р. він керував портретним класом Петербурзької Академії живопису. Його кисті належать більше 100 портретів, у тому числі Катерини II та її сімейства. Другим видатним портретистом того часу був учень Левицького Володимир Боровиковський (1757 - 1825), який написав ряд ікон (рис. 6, 15), 160 портретів і створив свою школу у Петербурзі. Окреме місце в історії вітчизняного живопису займає **Антон Лосенко** з Чернігівщини (1737 - 1773). Він навчався й працював у Німеччині, Голландії, Франції, був ректором Академії Мистецтв у Петербурзі. Він першим із російських «академіків» почав писати полотна на історичну тематику старокняжої доби, вважається засновником класицизму та історично-реалістичного напрямку живопису Східної Європи, проживши усього-на-всього 36 років.

Музичне мистецтво раннього періоду відоме нам не достатньо. Всесвітньої слави набув український багатоголосний спів. Багато відомих і невідомих співаків з України було забрано до придворної капели у Петербурзі. Серед них можна згадати Григорія Сковороду, майбутнього графа й гетьмана Кирила Розумовського (рис. 6, 5)– «Аполлона з громовим голосом» – за відгуками сучасників. Його опікою було відкрито співацьку школу у Глухові. З неї вийшли три найбільші українські композитори 18 ст. – **Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Артем Ведель**.

2. *Культура запорозького козацтва: джерела формування, склад та чисельність, адміністративно-політичний устрій, військовий устрій та військова справа, звичаї та побут, освіта і шкільництво*

❖ **Джерела формування, склад та чисельність**

Козаки приймали до себе кожного, хто приходив до них та добровільно погоджувався прийняти на себе ряд обмежень: говорити тільки українською мовою, сповідувати православну віру, пройти 7-ми річний випробувальний термін, коритись козацьким звичаям та виконувати накази старшини. **Новика** за-

писували до складу одного з куренів під новим прізвиськом¹³. Курінний отаман у присутності інших козаків відводив йому місце розміром приблизно 2,0 x 1,5 м та говорив: «Ось тобі і домовина, як умреш, то зробимо ще коротшу».

Усі разом козаки поділялись на *січових* (рис. 6, 22) та *зимових*. Перші постійно проживали на Січі, були нежонатими, або зреклися сімейних уз. Вони називали себе *товариством, лицарством, мальтійськими кавалерами*¹⁴. Сімейні козаки допускались на Січ, але постійно проживали на своїх хуторах – *зимівниках* (рис. 6, 19). Але всі разом козаки складали одне військо – «арматне стадо». Чисельність цього війська постійно змінювалась: у 1534 р. – 2 тис. у 1535 р. – 3 тис., у 1675 р. – 20 тис. За загальними підрахунками у часи розквіту війська суто запорожців могло бути 12 – 15 тис., а разом із мешканцями зимівників та слобод до 100 тис.

❖ Адміністративно-політичний устрій

В основі життя усієї козацької громади лежало *звичаєве право*. За ним, вищим органом влади була *Рада* (рис. 6, 18). Загальні або Військові ради відбувались у встановлені дні – 1-2 січня (перші дні року), 1 жовтня – на Покрову (храмове свято у Січі), на 2 чи 3 день Великодня. Крім того, за бажанням козаків, Раду можна було скликати у любий день. Участь усіх козаків у Раді була обов'язковою, небажаючих приводили силоміць. Рада була вищим законодавчим, адміністративним та судовим органом. На січневій Раді щорічно проводили перерозподіл земельних угідь за принципом жеребкування.

Про кількість старшини на Запорозжжі різні джерела наводять різні дані – від 49 до 149 чоловік. Більш детально про це ми поговоримо, розглядаючи питання про військовий устрій козаків.

Землі Війська Запорозького, розміром біля 1700 км по периметру, поділялись на 5, а під кінець 18 ст. 10 округів – *паланок*. Центром кожної був укріплений двір, у якому мешкала *паланкова адміністрація*.

❖ Військовий устрій та військова справа

Запорозька громада поділялась на 38 *курнів*, які мали свої назви¹⁵. Десять курнів становили четверту частину війська – *пірію*, яка мала свою скарбницю.

¹³ Семи-Палка, Сторча-Ус, Стріляй-Баба, Не-Ридай-Мене-Мати, Шмат, Шкода, Часник і т.п. Одного товариші прозвали Бараном за те, що відкривав двері у шинок головою.

¹⁴ Організація січовиків за принципами чернечого рицарського ордену пояснює причину заборони жінкам перебувати у самій Січі.

¹⁵ Пашковський, Кущевський, Кисляківський, Іванівський, Конеловський, Сергіївський, Донський, Кирилівський, Канівський, Батуринський, Поповичевський, Васюринський, Незамайківський, Іркліївський, Щербинівський, Титарівський, Шкуринський, Коренівський, Роговський, Корсунський, Калниболотський, Уманський, Дерев'янківський, Стеблівський – Вищий, Стеблівський – Нижчий, Женреловський, Переславський, Полтавський, Мишастівський, Менський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Брюховецький, Ведмедівський, Платнерівський.

У мирний час по куренях постійно проживала приблизно десята частина козаків (рис. 6, 16). Під час війни на основі куренів формувались сотні й полки під началом військової та паланочної старшини. Козацька старшина поділялась на кілька категорій:

- ✓ **військова старшина** – кошовий отаман (рис. 6, 17), суддя, осавул, писар (рис. 8, 21), курінні отамани;
- ✓ **військові служники** – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, піддовбиш, пушкар, підпушкар, гармаш, товмач, шафарь, підшафарь, кантаржій, канцеляристи;
- ✓ **похідні та паланочні начальники** – полковник, писар, осавул.

Окремо можна згадати **шкільних отаманів**, 2 для старших і 1 для молодших школярів.

До **похідної старшини** належали **полковники** та їх писарі й осавули, які набували своїх повноважень лише на війні. **Паланочні полковники** обирались паланками та виконували свої обов'язки лише на території паланки. Знаком їх достойнства був пернач.

Запорожці були професійними воїнами, все життя яких проходило у збройній боротьбі. За даними різних джерел можна стверджувати, що козаки мали у своєму розпорядженні всі види зброї, які на той час були у використанні у поляків, турок, татар, москалів, волохів, чорногорців:

Перші літописні свідчення про **гармати** у запорожців відносяться до **1516 р.** Уся наявна артилерія зберігалась у пушкарні, по куренях, на фортечних валах. Найважливішою ручною зброєю у козаків були **рушниці** та **пістолети**. Збираючись до походу, козак брав із собою дві рушниці та чотири пістолети: два з них він носив за поясом, а ще одну пару у спеціальних кобурах, пришитих зовні до шароварів. Носили спеціальні патронташі, які кріпились на грудях. Уміло користувались **луком та стрілами**.

Шаблі використовували не дуже довгі і не дуже криві, але високої якості: «Як рубне кого, так надвоє і розсіче, - одна половина голови сюди, а друга – туди». Носили шаблю прив'язаною до поясу з лівого боку. **Списи** мали древка довжиною до 3,5 м, пофарбовані спіралью у чорний та червоний кольори. **Келенами** (невеликими бойовими сокирками з гострим кінцем) пробивали захисні обладунки.

Уся маса козаків поділялась на три роди війська – **піхоту, кінному та артилерію**. Проте, запорожці не дотримувались вузької спеціалізації: піхотинець міг вправно користуватись легкою гарматою, битись верхи, а вершник улюбий момент міг стати умілим піхотинцем.

Під час походу військо поділялось на **полки** та **сотні**. Середня чисельність полку становила 500 чоловік, хоча інколи у деяких сотнях було по 1000 вояків. Розповсюдженим засобом захисту у походах був **табір** – чотирикутний або округлий ряд возів. Під возами робили окопи для стрільби лежачи, а по кутах табору влаштовували артилерійські позиції. Коли вистачало часу, ряди возів додатково окопували валами та ровами. Цікаво, що запорозькі вози мали дишла як спереду, так і ззаду: для зміни напрямку руху достатньо було перепрягти волів. Сучасники свідчили, що у подібних **таборах** 50 запорожців успі-

шно стримували до 500 татар. Запорозька піхота в обороні визнавалась найкращою військовими фахівцями тодішньої Європи.

Запорожцям були відомі досить складні тактичні прийоми: *лава*, або розгорнутий, *колоною*, *трикутний*, *сакма* - строї у наступі, *батовий*, або три шеренговий, стрій в обороні. Загальну битву вони називали *галас*, битву окремими загонами – *розгардіяш*, партизанські наскоки – *загонами*. Проти ворожої кінноти козаки використовували *якірці*, *ракети та петарди*. У разі відступу, козаки робили це організовано, *саджаючи піхоту на вози*¹⁶.

Запорожці вправно воювали не тільки на суходолі, але й на воді. У морські походи вони відправлялись на великих човнах, які називали *чайками*, *байдаками*, *дубами*. Спочатку вони були легкими, обтягнутими воловими шкурами. Згодом почали робити важкі човни довжиною біля 20 м і завширшки до 4 м. *Чайка* (рис. 6, 24) мала два кермових весла і могла вільно рухатись в обох напрямках без розвороту. По бортах човен мав очеретяні поплавки, які запобігали затопленню від морської хвилі. Кожна чайка мала до 40 пар весел, вітрило і могла підняти до 60 козаків із зброєю та припасами. горілки у похід не брали. Керував човном *чайковий отаман*.

❖ Звичаї та побут

Звичаєве право було досить суворим і передбачало різноманітні покарання. Суд був простим, правим та скорим: постраждалий та відповідач в усній формі викладали суть справи перед суддею, вислуховували вирок і одразу ж припиняли роздори і непорозуміння.

Покарання залежало від характеру злочину. За крадіжку винного приковували ланцюгами до залізного стовпа чи гармати, де він чекав рішення суду. Боржника теж приковували до гармати, де він знаходився до сплати боргу. За важкі поранення під час бійки, практикувалось публічне переламування винному руки чи ноги. Самим страшним було закопування вбивці свого товариша живцем в одній труні з тілом загиблого. Проте, якщо вбивця був хорошим воїном і добрим козаком, то міг відбутись штрафом.

Найбільш популярною стратою було забивання злочинця киями біля ганебного стовпа на центральній площі Січі. За добу чи кілька засуджуваного забивали на смерть, а його майно переходило до громади. Разом із ганебним стовпом практикували шибеницю та залізний гак за „велике” та неодноразове злодійство. Катів у запорожців не було. Як правило, злочинця страчував інший засуджений і чекав своєї черги.

Побут січовиків та козаків-зимівників різнився між собою. Січовики жили у Січі по куренях без дружин та дітей. Січовики прокидались вранці разом із сонцем, вмивались, творили молитву, після чого сідали до гарячого сніданку. Між сніданком та обідом кожен займався, чим вважав за потрібне. Рівно опівдні курінний кухар ударяв по казану і кожен поспішав до свого куреня на обід. Їжу готували тричі на день. До столу подавали: *соломаху* або *саломать* – житне борошно, густо зварене на воді; *тетерю* – рідку страву з вареного житнього

¹⁶ До цього вдавалась і селянська армія Н.І. Махна під час Громадянської війни у степах України.

борошна чи пшона на воді; *щербу* – рідко зварене борошно на рибній юшці. Якщо козаки бажали додатково поласувати м'ясом, дичиною, рибою, варениками, сирниками, гречаниками з часником, галушками чи ще чимось, то утворювали артіль, збирали гроші, купляли харчі та передавали їх кухареві.

Увечері, після заходу сонця, козаки знов збирались у курені. Тут вони вечеряли, після чого одні лягали спати, інші збирались у невелику гурти і розважались – грали на кобзах, скрипках, лірах, басах, цимбалах, сопілках, свистунах і танцювали (рис. 6, 23). Інші співали, грали в карти у *чупрундирь*, коли переможець стільки разів тягав за чуба переможеного, скільки очок у того залишалося на руках. У кості грали на гроші та полонених татар.

На великі свята запорожці цілий тиждень ходили вітати старшину, дарували їй подарунки, за що одержували частування. Найбільш урочисто відзначали Водохрещю.

У прості свята козаки розважали себе кулачними боями. Для цього вони увечері збирались на площі, ділились на дві лави і починали битись, наносячи інколи важкі та навіть смертельні поранення.

Загалом, сучасники відзначали скромність та невимогливість повсякденного життя козаків. «Запорожці, - по козацькому прислів'ю, - як малі діти: дай багато – все з'їдять, дай мало – довольні будуть».

Зовсім інакше жили козаки-хуторяни. Самі хутори-зимівники ставили, як правило, три-чотири господарі. В кожного хазяїна було до 6 козаків і з ними до 60 молодиків. Багато людей збирались на хуторах узимку. Офіційно *зимівчаки* називались *сиднями*, а жартівливо *баболюбами* та *гречкосіями*. На війну їх призивали рідко, оскільки головним їх обов'язком було годувати січовиків. Деякі козаки жили у *бурдюгах* – одиноких землянках, розкиданих по степу.

Відчуваючи наближення старості, деякі січовики йшли у ченці Самарського, Мотронинського, Трахтемирівського, Межигірського та інших монастирів «спасати душу». Як правило, це відбувалось без зайвого галасу. Інколи такий ухід «в ченці» робився урочисто, на виді у всіх, супроводжувався гомеричними веселощами. Якщо козак помирав у Січі або зимівнику, його ховали на спеціальному кладовищі у повному козацькому вбранні та зброєю у дубовій, сосновій, вербовій труні. Над могилою ставили кам'яний хрест, який козак нерідко витісував сам ще за життя, і виставляли білий прапор на знак жалоби.

❖ Освіта й шкільництво

Основна частина простих козаків читати й писати не вміли, але серед старшини рівень освіченості набагато перевершував стандарти, прийняті серед російського дворянства 17 – 18 ст. Основну кількість освічених людей поставляла на Запорожжя Києво-Могилянська Академія. З них виходили військові писарі – «лукаві писалі», як прозивали їх козаки. Мала Січ власну систему освіти, що складалась зі шкіл січових, монастирських та церковно-приходських. У *січовій школі* навчались хлопчики – молодики, яких інколи набиралось до 80. Школярів вчили читати, писати й рахувати, а також співати. Вони мали особливий устрій, подібний до козацького, спільну касу. Головним учителем і наставником був ієромонах. Він також піклувався про здоров'я й добробут школярів, доносив кошовому про всі події у школі. *Монастирська школа* існувала при

Самаро-Миколаївському монастирі з 1576 р. Церковно-приходські школи існували у більшості паланок. Госпіталь та школа вважались обов'язковою приналежністю кожного православного храму на запорозьких землях. Цікаві деякі статистичні дані про рівень грамотності серед запорожців на кінець 18 ст.: після погрому Січі у 1779 р., коли козаки склали присягу на вірність Катерині II, більше половини з них могли написати своє прізвище під текстом документу.

Семінарське заняття 6:

1. Перерахуйте види навчальних закладів, які існували в Україні 14 – 18 ст. Розкажіть про братства і братські школи, Острозьку Академію.
2. Розкажіть про такий різновид пізньосередньовічного навчального закладу, як колегіум. У чому, на вашу думку, позитивне та негативне значення єзуїтських колегіумів в Україні?
3. Розкажіть про історію становлення та розвиток Києво-Могилянського Колегіуму (Академії).
4. Пригадайте особливості розвитку освітянської системи на Західноукраїнських землях у 18 ст.
5. Розкажіть про початок книгодрукування у Європі та в Україні.
6. Наведіть характеристику основних напрямків розвитку української літератури 14 – 18 ст.
7. Розкажіть про мистецтво в Україні 14 – 18 ст. – архітектуру, живопис, музику.
8. Розкажіть про джерела формування, склад, чисельність та адміністративно-політичний устрій запорозького козацтва.
9. Охарактеризуйте військовий устрій та військову справу козаків.
10. Розкажіть про звичаї та побутову культуру запорожців, освіту та шкільництво на Запорожжі.

Теми індивідуальних завдань:

1. Освіта, книгодрукування і наука в Україні пізнього середньовіччя і початку нового часу.
2. Українське мистецтво 14 - 18 ст.
3. Військово-політичний устрій запорозького козацтва.
4. Звичаєве право та побутова культура запорожців.

Література:

- Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
- Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
- Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993.
- Історія української та зарубіжної культури / За ред. Клапчук С.М. – К., 1999.
- Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – К., 1961.
- Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.
- Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990.

Ілюстрації до теми 6:

1 – Успенський собор у Львові; 2 – руїни Луцького братства; 3 – Костянтин Іванович Острозький (посмертний портрет 1620 р.); 4 – Петро Могила (прижиттєвий портрет); 5 – гетьман Кирило Розумовський; 6 – Мелетій Смотрицький; 7 – Стефан Яворський; 8 – Феофан Прокопович; 9 – сторінка Острозької Біблії; 10 – мініатюра з Пересопницького Євангелія; 11 – титульна сторінка "Літопису" Самійла Величка; 12 - дзвіниця Києво-Печерської Лаври; 13 – ікона Покрова з портретом Б. Хмельницького; 14 - Дм. Левицький. Портрет Незнайомої; 15 – В. Боровиковський. Христос, Марія з немовлям; 16 – Запорозька Січ кінця 18 ст., 17 – гетьман Сагайдачний; 18 – Запорозька рада; 19 – козацький зимівник; 20 – С. Васильківський. Військовий писар; 21 – український полковник кінця 18 ст.; 22 - С. Васильківський. Тип запорожця; 23 – козаки розважаються (кінець 18 ст.) ; 24 – козацька чайка (малюнок Г.Л. де Боплана середини 17 ст.).

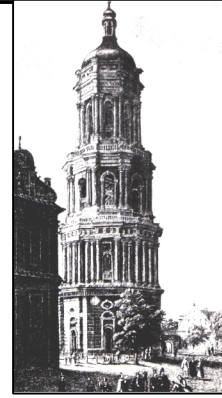

10

11

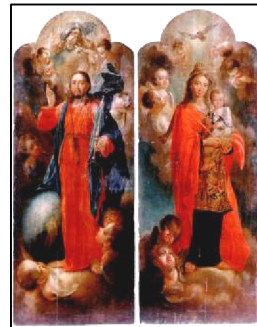
12

13

14

15

16

17

Тестові завдання для самоперевірки (тема 6):

1. Який з православних навчальних закладів в Україні 16 ст. (I – Львівська братська школа; II – Острозька академія) був: а) приватним; б) корпоративним.
2. Який навчальний заклад було засновано митрополитом Київським Петром Могилою: а) Київську братську школу; б) Печерський колегіум.
3. У якому році Києво-Могилянський колегіум став духовною академією: а) 1631; б) 1694; в) 1755; г) 1783.
4. У якому році було створено Львівський університет: а) 1755; б) 1784.
5. Авторами яких підручників для православних українських шкіл (I – «Буквар»; II – «Граматика») були: а) Мелетій Смотрицький; б) Іван Федоров.
6. Кого вважають засновниками друкарської справи (I – у Західній Європі; II – у Росії та Україні; III – у Білорусі): а) Франца Скорину; б) Івана Федорова; в) Йогана Гутенберга.
7. Який літературний твір початку 17 ст. було вперше написано розмовною українською мовою: а) Київський літопис; б) Густинський літопис; в) Баркулабівський літопис.
8. Кого вважають найвидатнішим українським письменником початку 17 ст. : а) Герасима Смотрицького; б) Зизанія Тусановського; в) Івана Вишенського.

9. Якими жанрами представлена історична література в Україні 17 ст.: а) історичними монографіями; б) мемуарами; в) «козацькими» літописами.
10. Хто з відомих українських богословів 17 – початку 18 ст. приймав активну участь в реформуванні Російської православної церкви: а) Герасим Смотрицький; б) Стефан Яворський; в) Феофан Прокопович.
11. У якому з перерахованих міст на початку 16 ст. з'явився перший архітектурний комплекс у ренесансному стилі: а) Краків; б) Вільно; в) Львів.
12. До якого з архітектурних стилів 17 ст. можна віднести наступний опис - «Він позначений розкішними фронтонами, порталами, вигнутими й покрученими «слимаками», багатим орнаментом»: а) ренесанс; б) бароко; в) рококо; г) ампір.
13. Хто з перерахованих видатних архітекторів 18 ст. не працював в Україні: а) Шедель; б) Растреллі; в) Меретин; г) Гофман; д) Ринальди.
14. Хто з видатних художників-українців був ректором Академії Мистецтв у Петербурзі у 70-х роках 18 ст.: а) Олексій Антропов; б) Дмитро Левицький; в) Володимир Боровиковський; г) Антон Лосенко.
15. Кого з українських співаків придворної капели імператриці Єлизавети I сучасники називали «Аполлон з громовим голосом»: а) Григорія Сковороду; б) Кирила Розумовського.
16. Хто із запорозьких козаків називали себе «товариством, лицарством, мальтійськими кавалерами»: а) зимівники; б) січовики.
17. Які з перерахованих далі посад у Запорозькому війську належали до різних рівнів старшини (I - військової старшини; II – військових служників; III – похідних та паланочних начальників): а) кошовий атаман; б) бунчужний; в) полковник; г) військовий писар; д) пушкарь; е) осавул.
18. Володіння яким видом зброї вирізняло запорожців серед військ інших європейських країн 17 – початку 18 ст. : а) холодною; б) вогнепальною.
19. У якому виді бою запорозька піхота вважалась кращою: а) обороні; б) наступі.
20. Яка з козацьких страв не готувалась на борошні: а) саломать; б) куліш; в) тетеря; г) щерба.

Тема 7: Українська культура нового і новітнього часів

План:

1. Основні тенденції в розвитку українській культурі 19 ст.
2. Головні напрямки розвитку української культури у 20 ст.
3. Культура і сучасність.

Опорний конспект лекції

1. Основні тенденції в розвитку українській культурі 19 ст.

Розвиток української культури від скасування Гетьманщини до початку 20 ст. виразно ділиться на три **періоди**:

- ✓ кінець 18 – середина 19 ст. – період становлення української культури як новітньої національної культури народною мовою;
- ✓ 60 – 90-ті роки 19 ст. – час входження української культури до загальнослов'янського і світового процесу;
- ✓ рубіж 19 – 20 ст. – утвердження української культури у якості феномену світового значення.

Протягом цього часу українські землі перебували у складі різних за суспільним устроєм, мовами й національними традиціями державних утворень. Це негативно впливало на умови розвитку української культури, яка мала переборювати асиміляторські заходи російського царизму, польської шляхти, румунських бояр, угорських феодалів, австрійського цесарства. Українці, відтиснуті разом з іншими «недержавними» слов'янськими етносами (білорусами, чехами, словаками, болгарами, хорватами), на периферію культурного прогресу, мали спиратись на існуючі традиційні основи народної культури, активно за своєю досвід інших культур. Історично склалось так, що українська культура тих часів змушена була затверджуватись як рідною, так і іншими мовами.

Усі види нової української культури були започатковані появою «Енеїди» **Івана Котляревського** (перше видання 1798 р.), який у своєму творі вирішив три **найголовніші проблеми**: а) нагадав українцями про їх героїчне минуле; б) розкрив потенційні можливості народної розмовної мови; в) показав, як на основі традиційних елементів народної культури можна творити високе професійне мистецтво. Вплив І. Котляревського на розвиток української культури залишався провідним аж до Тараса Шевченка і навіть пізніше. Не дивно, що саме літературі належала домінуюча роль в культурі у цілому.

Становлення української культури європейського рівня було б неможливе без формування нової високоосвіченої **національної інтелігенції**, з середовища якої виходили провідні діячі культури, і яка була основним споживачем їх високохудожніх творів.

У 1804 р. російським урядом було запроваджено **нову систему освіти**: виникла мережа вищих, середніх та початкових навчальних закладів. З'явилися **університети** – Харківський (1805), Київський (1834), Новоросійський в Одесі (1865), Чернівецький на австрійській Буковині (1875). У 1861 р. було суттєво реформовано Львівський університет. Крім того були відкриті інститути шляхетних дівчат, ліцеї, гімназії, технічні та комерційні училища. При університетах відкривались друкарні, археологічні та природничі кабінети, видавалася періодика, у тому числі українською мовою у Львові («Русалка Дністрова»),

«Зоря галицька»). Закладаються основи українського *культурного відродження*.

У західно- та південнослов'янських культурах відомо декілька *моделей національного відродження*:

- ✓ *чеська*, підвалини якої було закладено вченими – «будителями», переважно істориками та філологами-славістами («Історія чеського народу» Ф. Галацького, «Історія слов'янської мови та літератури» П. Шафарика);
 - ✓ *сербська*, яка виводила на передній план вивчення та пропаганду традиційної народної культури (В. Караджич);
 - ✓ *польська*, котра торкалась етнічної самосвідомості високохудожніми засобами романтичної поезії (А. Міцкевич).
- ❖ *Українське відродження об'єднало усі три моделі:*
- ✓ *історико-лінгвістичну* («Історія Русів», Дмитро Бантиш-Каменський; Микола Маркевич, Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський);
 - ✓ *фольклористичну* (від Михайла Максимовича до Пантелеймона Куліша);
 - ✓ *літературно-романтичну* (перш за все Тарас Шевченко).

З приходом в українське громадсько-політичне життя **Т. Шевченка** процес формування української культури набув незворотного характеру. Його творчість з'єднує між собою усі три періоди культурного життя України 19 – початку 20 ст. На Західній Україні його ім'я вперше пролунало під час революції 1848 р. Л. Глібов, який починав писати російською мовою, під впливом поезій Шевченка перейшов на українську. І. Нечуй-Левицький підкреслював, що завдяки Шевченкові він став українським письменником. На його традиціях сформувались М. Коцюбинський, Леся Українка, Панас Мирний.

Активну роль у розвитку української культури кінця першого – початку другого періодів відіграли інші члени розгромленого у 1847 р. Кирило-Мефодіївського Братства, які наприкінці 50-х – початку 60-х років 19 ст. повернулись з вигнання. **П. Куліш** розгорнув значну літературну й видавничу діяльність, **М. Костомаров** видав низку важливих історичних творів з історії України. За допомогою останнього український співак, соліст Маріїнського театру в Петербурзі **Семен Гулак-Артемівський** створив за власним лібрето *першу українську оперу* «Запорожець за Дунаєм», поставлену у **1863 р.** Незабаром, у **1868 р.**, **Микола Лисенко** написав перші музичні твори за мотивами «Кобзаря» Т. Шевченка.

У цей же час загальні умови для розвитку української професійної культури в межах Російської імперії значно погіршились, що стало наслідком прийняття ряду урядових постанов, спрямованих на *звуження сфери ужитку української мови*:

- ✓ *Валуєвський указ* (1863), яким *дозволялось друкувати українською мовою тільки художню літературу*, що довгий час позначалось на недостатній розвиненості наукового стилю української мови;
- ✓ *Емський указ* (1876), яким вводилась сувора внутрішня цензура і *заборонялось ввезення україномовної друкованої продукції з-за кордону*, переважно з австрійської Галичини, де на той час видавали свої твори і східноукраїнські письменники.

Між цими датами був порівняно сприятливий час для видання української літератури та розвитку гуманітарних наук. У 1872 р. було створено Південно-Західне відділення Географічного товариства, за допомогою якого у 1874 р. в Києві було проведено міжнародний Археологічний з'їзд. Видано важливі матеріали етнографічних досліджень, серед яких можна зазначити «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные южнорусские сказки», «Чумацкие песни» І. Рудченка. З кінця 90-х років у Львові почав виходити «Етнографічний збірник» (40 томів), «Матеріали до української етнології» (22 томи).

У 1881 р. Михайло Кропивницький домогся на відновлення дозволу на **театральні вистави** українською мовою у ряді провінційних міст України. У 1882 р. був створений професійний театр під його керівництвом. Продовжився розвиток самобутнього українського театру з народного життя, започатковано-го водевілями І. Котляревського «Наталка Полтавка» (1838) та «Москаль-Чарівник» (1848), оскільки цим обмежувався дозволений репертуар україномовної драматургії. У 1907 р. Микола Садовський організував перший стаціонарний драматичний і оперний театр у Києві.

Узагалі на рубежі 19 – 20 ст. українська культура досягла високого рівня розвитку. Її історична **зрілість** підтверджується низкою об'єктивних ознак:

- ✓ сформованість та розгалуженість жанрової системи в літературі та демократизація більшості мистецтв;
- ✓ цільність загальнонаціонального культурного розвитку, незважаючи на існування міждержавних кордонів;
- ✓ тяжіння до народності, переважна орієнтація на естетику реалізму та демократизму.

2. Головні напрямки розвитку української культури у 20 ст.

Складні політичні зміни початку 20 ст. відкрили нові можливості розвитку української культури. Перш за все було **знято усякі заборони з української мови**. За постановою ЦК КП(б)У від 12 липня 1920 р. вона стала обов'язковим предметом вивчення та мовою викладання у навчальних закладах УРСР.

У 20-х роках по всій Україні проходило активне збирання народної творчості. Цю роботу очолювала Етнографічна комісія Всеукраїнської Академії наук, заснованої у 1918 р. за гетьманату П. Скоропадського.

У центрі **літературно-мистецьких дискусій** 20-х років перебувала проблема моделі українського радянського мистецтва. Переважала орієнтація на різноманітні **авангардистські** течії. Підсумок було підведено Л. Кагановичем, за наказом якого репресували прибічників різних точок зору.

Загалом час до 1932 р. можна назвати **періодом чергового національно-культурного відродження**, новаторських пошуків, великих сподівань на подальший розвиток культури. Водночас відбулась абсолютизація класового принципу, вульгарного соціологізму, надмірна політизація культури.

Період від 1932 до початку 50-х років позначений гострими суперечностями, породженими сталінською диктатурою. Загинули сотні талановитих представників культури, були ліквідовані численні наукові й творчі заклади. Процес загальнонаціональної консолідації мистецьких сил, який активно йшов

на початку 20 ст., було перервано. Деякі послаблення державного тиску на культуру припали на період Великої Вітчизняної війни.

Позитивні зрушення спостерігались після XX з'їзду КПРС, під час хрущовської «відлиги» перерваної брежнєвським «застоем»

Сьогоднішній етап розвитку української культури позначається рядом характерних рис:

- ✓ зверненням до народних традицій;
- ✓ включенням до культурного процесу широких кіл української діаспори;
- ✓ комерціалізацією й денационалізацією масової культури.

Останнє відображає загальні процеси глобалізації, але є досить небезпечним із точки зору можливості у черговий раз позбутися своєї культурної еліти за рахунок її «вестернізації» як це мало місце у 14-17 (полонізація) та 18-20 (русифікація) століттях.

3. Культура й сучасність

Характерною рисою сучасної культури є її **«конгломератність»** Це означає, що культура стає набором різних культурних підсистем та модулів, які знаходяться у стані складної взаємодії та процесі синтезу. Прискорення науково-технічного розвитку, засобів комунікації, руйнування навколишнього середовища, вичерпування природних ресурсів, зростаюча взаємозалежність країн та суспільств призводять до перетворення культурного співробітництва на фундаментальну запоруку виживання людства.

Феноменом сучасного етапу культурного розвитку стала так звана **масова культура** (за висловом Д. Макдональда). Дехто вважає це явище “фольклором промислової епохи”, проте, на відміну від фольклору, вона створюється не народом безпосередньо, а нав'язується масам фахівцями шоубізнесу. Поширення масової культури є своєрідною формою реалізації процесу денационалізації світового культурного простору в епоху глобалізації на загально цивілізаційному рівні. З 80-х років 20 ст. термін «масова культура» поступився місцем терміну **«популярна культура»**. Їй протистоїть **елітарна культура**, складна за змістом і важка для непідготовленого сприйняття. Твори, що виникають у межах цієї культури, розраховані на вузьке коло людей і найчастіше не розраховані на одержання комерційного прибутку. Поп-культура і культура елітарна не ворожі одна одній: досягнення елітарного мистецтва через певний час переймаються масовою культурою, яка дає прибуток і дозволяє підтримувати культуру елітарну.

На діалектичний характер взаємозв'язку єдності та різноманітності культур кладуть свій відбиток процеси глобалізації та екологізації. Вони призвели до формування нових уявлень стосовно природи та місця людини у ній.

Захист культурної самобутності народів світу містить у собі множини проблем: політичних, соціологічних, економічних, етнічних. Сприяє різноманітності культур – одна з цілей світової спільноти (ООН), що зафіксована у статті першій Статуту ЮНЕСКО. Більш детальне знайомство студентів з цими проблемами передбачається у межах інших навчальних дисциплін – політології та соціології.

Семінарське заняття 7-8:

1. Пригадайте основні етапи розвитку української культури 19 – початку 20 ст. У чому їх зміст і особливості?
2. Які історичні моделі відродження культурного життя «недержавних» слов'янських народів Ви знаєте? У чому особливості цього процесу в Україні?
3. Які риси підкреслюють зрілість української культури на рубежі 19 – 20 ст.?
4. Наведіть характеристику головних напрямків розвитку української культури у 20 ст.
5. Які риси характеризують сучасний стан української культури?
6. У чому, на Вашу думку, зміст сучасного етапу розвитку світової культури?

Теми індивідуальних завдань:

1. Головні моделі культурно-національного відродження “недержавних” слов'янських народів 19 – початку 20 ст. Особливості їх реалізації в Україні.
2. Освіта і наука в Україні 19 – початку 20 ст.
3. Українська література 19 – початку 20 ст.
4. Українське мистецтво 19 – початку 20 ст.
5. Український театр і кінематограф 19 – початку 20 ст.
6. Основні напрямки розвитку української культури у 20-50-х роках 20 ст.
7. Основні напрямки розвитку української культури у 60-90-х роках 20 ст.
8. Масова і молодіжна культури сучасності.
9. Проблеми глобалізації та збереження національних особливостей в культурі.

Література:

- Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
Бокань В. Культурологія. – К., 2000;
Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.
Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993.
Гуревич П.С. Культурологія. – М., 2000;
Історія світової культури / Ред.. Т.Л. Левчук. – К., 2000;
Історія української та зарубіжної культури / За ред. Клапчук С.М. – К., 1999.
Кертман Л.С. История культуры стран Европы и Америки. – М., 1987;
Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 7):

1. Усі види нової української культури були започатковані появою: а) поеми «Катерина» Т. Шевченка; б) поеми «Енеїда» І. Котляревського; в) поеми «Лісова пісня» Л. Українки.
2. Формування нової високоосвіченої національної інтелігенції в Україні стало можливим завдяки:
а) роботі Києво-Могилянської академії; б) діяльності церковно-приходських шкіл; в) відкриттю університетів.
3. Які з відомих у 19 ст. моделей національно-культурного відродження недержавних слов'янських народів (I - чеська; II - сербська; III – польська) базувались на громадсько-патріотичній діяльності переважно: а) фольклористів, б) письменників-романтиків, в) істориків та філологів.

4. Найвидатнішим представником українського романтизму вважають:
а) Г. Кониського; б) О. Бджілку; в) П. Мирного; г) Т. Шевченка; д) П. Куліша.
5. Автором перших українських водевілів з народного життя був:
а) М. Лисенко; б) М. Костомаров; в) Т. Шевченко; г) І. Котляревський.
6. Перша українська опера належить: а) С. Гулаку-Артемівському; б) Д. Бортнянському; в) М. Лисенку.
7. Який з указів (І – Емський; II – Валувський) забороняв: а) друкування українською мовою усілякої літератури, крім художньої; б) завезення до Російської імперії україномовної друкованої продукції з-за кордону.
8. Перший україномовний професійний театр було створено під керівництвом:
а) І. Котляревського; б) М. Кропивницького; в) М. Садовського.
9. Перший стаціонарний український театр було відкрито у Києві в: а) 1882 р.; б) 1907 р.; в) 1918 р.
10. Політика «українізації», що проводилась у перші роки радянської влади, мала такі наслідки: а) поширення російської мови в усіх сферах культурного життя; б) широке запровадження української мови в освіті та культурі.
11. Який час прийнято називати «Хрущовською відлигою»: а) після XVIII з'їзду КПРС; б) після XX з'їзду КПРС; в) після XXV з'їзду КПРС.
12. Для сучасного етапу розвитку української культури *не є властивим*: а) звернення до народних традицій; б) включення до культурного процесу широких кіл української діаспори; в) комерціалізація і денационалізація масової культури; г) доступність найкращих художніх творів широким верствам населення.
13. Характерною ознакою сучасного стану культури є: а) агрегатність; б) аморфність; в) конгломератність.
14. Протилежним до поняття «масова культура» є: а) «популярна культура»; б) «елітарна культура»; в) «егалітарна культура».
15. Глобалізація культурного простору сприяє: а) посиленню тенденції до збереження традиційних засад етнічних культур; б) посиленню тенденції до збільшення значення елементів іншоетнічного та над етнічного походження в культурах етносів і націй.

Питання для підготовки до підсумкового оцінювання знань студентів з навчальної дисципліни « історія української культури»

1. Основні підходи до розуміння культури. Визначення культури.
2. Матеріальна культура, її функції.
3. Духовна культура, її функції.
4. Етнос: визначення, умови формування, існування, ознаки.
5. Етнографічна класифікація культур народів світу.
6. Традиції, традиційна культура.
7. Різновиди традицій.
8. Культура і етнос: характер та форми взаємозв'язку.
9. Археологія, види археологічних пам'яток.
10. Археологічна культура.
11. Археологічна періодизація стародавньої історії.
12. Основні наукові теорії походження людини та їх сутність.
13. Основні культурні новації палеоліту.
14. Головні культурні новації мезоліту.
15. «Неолітична революція» та її значення для початку переходу до відтворюючого господарства.
16. Основні теорії становлення відтворюючого господарства.
17. Первинні центри становлення відтворюючого господарства.
18. Становлення відтворюючого господарства у Європі. Буго-дністровська археологічна культура та її значення для історії відтворюючого господарства у Східній Європі.
19. Основні етапи становлення кольорової металургії. Карпато-балканська металургійна провінція.
20. Трипільська культура, як приклад ранньої осіло землеробної культурно-господарської системи.
21. Давньооямна культура, як приклад ранньої моделі рухливо скотарської культурно-господарської системи.
22. Основні культурні новації бронзового віку.
23. Технологічні передумови настання епохи заліза.
24. Які племена-етноси проживали на території Скіфії за даними писемних джерел? До яких мовно-етнічних утворень вони відносились?
25. Який зміст вкладали стародавні греки у термін «Скіфія»? Розкажіть про особливості господарства кочових скіфів, їх військову справу, побут, духовну культуру.
26. Пригадайте характерні риси господарства лісостепових племен. Назвіть особливості побутової культури осілих землеробів-скотарів Лісостепу.
27. Сільське господарство східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
28. Ремесла і торгівля у східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
29. Військова справа східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
30. Побутова культура східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
31. Особливості язичницького світогляду та становлення християнства у східних слов'ян у ранньому середньовіччі.
32. Поширення писемності у слов'ян у ранньому середньовіччі.

33. Давньоруська література.
34. Мистецтво Київської Русі.
35. Освіта і книгодрукування в Україні 14 – 18 ст.
36. Українське мистецтво 14 – 18 ст.
37. Джерела формування, організація та чисельність запорозького козацтва.
38. Територіальна і політична організація козацтва.
39. Військова організація та військова справа козаків.
40. Побут і звичаї запорожців.
41. Освіта і шкільництво на Запорожжі.
42. Головні моделі культурно-національного відродження «недержавних» слов'янських народів 19 – початку 20 ст. Особливості їх реалізації в Україні.
43. Освіта і наука в Україні 19 – початку 20 ст.
44. Українська література 19 – початку 20 ст.
45. Українське мистецтво 19 – початку 20 ст.
46. Український театр і кінематограф 19 – початку 20 ст.
47. Основні напрямки розвитку української культури у 20-50-х роках 20 ст.
48. Основні напрямки розвитку української культури у 60-90-х роках 20 ст.
49. Масова і молодіжна культури сучасності.
50. Проблеми глобалізації та збереження національних особливостей в культурі.

Література:

- Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. – М., 1990.
Антонович Д. Українська культура. – К., 1993.
Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989;
Археология Украинской ССР. – Т.2. – К., 1986.
Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986.
Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т.1.
Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.
Бойко Ю.М., Гунько І.В., Джос Ф.Х., Шуст Н.Б. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Ю.М. Бойка. - Вінниця, 2008.
Бокань В. Культурологія. – К., 2000;
Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М., 1984.
Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. – М., 1990.
Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. Білецького А.О. – К., 1993.
Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.
Граков Б.Н. Ранний железный век: Культуры Западной и Юго-Восточной Европы. – М., 1977.
Граков Б.Н. Скифы. – М., 1977.
Греков Б.Д. Киевская Русь. – Л., 1953.
Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993.
Гуревич П.С. Культурологія. – М., 2000;
Давня історія України. – Т.2. – К., 1998.
Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974.
Замаровський В. Їх величності піраміди. – К., 1988.
Замаровський В. Сім чудес світу. – К., 1972.
З української старовини: Альбом / Текст Д.І. Яворницького; Мал. М.С. Самокиша, С.І. Васильченко. – К., 1991.
Історія світової культури / За ред. Т.Л. Левчук. – К., 2000;
Історія української та зарубіжної культури / За ред. С.М. Клапчук. – К., 1999.
Каллистов Д.П. Античный театр. – М., 1970.
Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 1. – М.-Л., 1958.
Килиевич С.Р. На горе Старокиевской. – К., 1982.
Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві. – К., 1960.
Культура і побут населення України / За ред. В.І. Наулко. – К., 1991.
Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. А.В. Ятрись. – Львів, 1994.
Марченко М.І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVIII ст. – К., 1961.

- Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харків, 2000.
- Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992.
- Повість минулих літ. – К., 1989.
- Попович М.В. Мироззрение древних славян. – К., 1985.
- Розин В.М. Культурологія. – М., 1999;
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. – М., 1982.
- Семчишин М. Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу. – К., 1993.
- Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
- Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. – М., 1985.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Н.Я. Горбач. – Львів, 1992.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1985.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990.
- Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – М., 1975.

